KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI : 1954
HALK KÜLTÜRLERİNİ ARAŞTIRMA VE GELİŞTİRME
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ YAYINLARI : 260
GELENEK, GÖRENEK VE İNANÇLAR DİZİSİ : 24

KUZEY AZERBAYCAN - DOĞU ANADOLU

VE

KUZEY IRAK'DA

ESKİ TÜRK DİNÎ İZLERİ

- DİNÎ FOLKLORİK TABAKALAŞMA -

Dr. Yaşar KALAFAT

Ankara - 1998

ISBN : 975-17-1848-1

Kültür Bakanlığı'nın 17.11.1997 tarih ve 4201 sayılı onayı ile
3.000 adet bastırılmıştır.

SUNUŞ

İletişim teknolojisi son yıllarda inanılmaz bir hızla gelişmiştir. Artık haberleşme, uzaya yerleştirilen uydular aracılığı ile yapılmaktadır.

Bu gelişmenin, sağladığı pek çok kolaylık yanında, bazı sakıncaları olduğu da bir gerçektir. Teknolojik bakımdan güçlü olan ülkelerin kültürleri, diğer ülkeleri etki altına almaktadır. Teknolojisi gelişmiş ülkeler bile, bu durumdan daha az etkilenmek için tedbirler almaktadırlar.

Ülkemiz, teknolojik kültür yayılmacılığının etkisini en fazla hissettirdiği yerlerden birisidir. Çok zengin tarihi birikim, tek başına yeterli olmamaktadır. Örtülü duran kültür zamanla önemini ve etkisini kaybediyor. Artık milli kütürlerin yerini, tarihi köklerden yoksun bir teknoloji kültürünün alması söz konusudur.

Teknoloji kültürü konusunda sinema, görüntülü basın ve bilgisayar en önemli rolü oynuyorlar. Sinemalarda gösterilen filmler, TV'lerde yayınlanan programlar, filmler, belgeseller; bilgisayarda internet aracılığı ile masanızın üzerine gelen çeşitli dökümanlar, hep bu teknoloji kültürünün hakimiyetini göstermektedir.

Görünüşte rengarenk, sihirli bir alem izlenimi veren bu harikalar dünyasının temelinde, yine kitabın yattığını düşünmek ve bilmek zorundayız. Sinema, TV ve bilgisayar programlarının hepsi kitaba ve sonuçta o kitaplarda kullanılan dilin mükemmel oluşuna dayanıyorlar.

Bizim yapmamız gereken teknolojiyi reddetmek değil, ondan faydalanmaktır. Kültürel zenginliklerimizi teknoloji yoluyla hem yaşatmak, hem de bu yolla evrensel kültüre katkıda bulunmak zorundayız.

Çağdaş dünya ülkeleri arasında şahsiyetli bir yer alabilmek, "önce kendimiz kalabilmeyi başarmakla" mümkündür. Milletimizin tarihi boyunca oluşturduğu zengin ve renkli bir kültürü vardır. Bu kültürden, yani gelenekten faydalanmayan sanatçılar ortaya orijinal eserler koyamazlar. Dolayısıyla sanat ve edebiyatta geleneği ortaya çıkarmak, ondan faydalanmayı, yeni ve orjinal eserler üretmeyi kolaylaştıracaktır.

Türk kültürünün zenginlikleriyle beslenmiş, Türkçe'nin geniş ifade gücüyle yazılmış yeni yeni eserler, bizim teknoloji kültürümüzün temelini oluşturabilirler. Biz de dünya sinema ve TV'lerinde, kendi ürettiğimiz film ve belgesellerimizi gösterime sokabiliriz. Uzaya yerleştirdiğimiz uydular, dünyanın her tarafına Türk kültürünü tanıtabilir. İnternet yoluyla Türk Kültürü, dünyada bilgisayar bulunan bütün evlere taşınabilir... Bütün bunlar mümkündür.

Ama, önce kitap... Bütün bu çalışmaların temelinde bizim dilimizle yazılmış, bizim kültürümüzü taşıyan kitaplar olacaktır. Biz kitaba ağırlık verirsek, milli kültürümüzü ve edebiyatımızı önemsersek mutlaka başarıya ulaşırız.

Yunus Emre, yedi yüzyıl önce "Her dem yeni doğarız, bizden kim usanası" demişti. Kullandığı güzel Türkçe, Yunus'u bugün bütün canlılığı ile yaşatıyor. Dilimize sahip çıkar ve güzel eserler ortaya koyarsak yarın bizi de yaşatacaktır. O zaman her dem yeni doğacağız ve bizden kimse usanmayacaktır.

M. İstemihan TALAY
Kültür Bakanı

ÖNSÖZ.....
KISALTMALAR. .II
GİRİŞ..... III

BİRİNCİ BÖLÜM
BÖLGENİN SİYASÎ VE DİNÎ TARİHİ

A. SİYASÎ TARİHİ..... 1
1. HAZAR TÜRKLERİ 1
2. AZERBAYCAN TÜRKLERİ 5
3. KARAY TÜRKLERİ (KARAİMLER)..... 7
4. ANADOLU TÜRKLERİ 11
5. IRAK TÜRKLERİ 11
B. BÖLGENİN TOPONOMİSİ..... ..13
C. DİNÎ TARİHİ 19
1. GÖK TANRI İNANÇ SİSTEMİNDE DİNÎ HAYAT. .20
2. HAZARLAR'DA DİNÎ HAYAT ..... .23
3. SAKA-İSKİTLER'DE DİNÎ HAYAT ..... .25
4. KARAİMLER'DE DİNÎ HAYAT ..... .27
5. GAGAUZLAR'DA DİNÎ HAYAT ..... .29
6. GREGORYANLAR'DA DİNÎ HAYAT ..... .32

İKİNCİ BÖLÜM
MİTOLOJİK MALZEMENİN TAHLİLİ

A. TENGRİ/TANRI 37
B. İYELER..... 43
1. AK VE KARA İYELER..... 43
2. GÖKYÜZÜ İYELERİ..... 58
a. Gök, Güneş ve Ay..... 58
b. Yıldızlar..... 68
3. YERYÜZÜ İYELERİ 69
a. Dağ İyesi..... 69
b. Taş ve Kaya İyesi 71
c. Yer İyesi..... 72

d. Yol iyesi 73
e. Su İyesi 74
f. Ağaç / Orman / Bitki İyesi 76
4. EV-OCAK-OD / ATEŞ-AĞIL İYELERİ 77
a. Ev İyesi 78
b. Ocak - od/Ateş İyesi 80
c. Ağıl/Ahır İyesi 85
5. KİŞİOĞLU, APA / ATA - ARVAK / ARBAK (RUH) ... 86
a. Kişioğlu 86
b. Apa / Ata ve Arbak / Arvak 95
6. KAM / ŞAMAN / OYUN / OZAN 98

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HAYATIN SAFHALARI

A. GEÇİŞ DÖNEMİ TÖREN VE İNANÇLARI 101
1. DOĞUM DÖNEMİ (Evveli - Esnası - Sonrası) 101
a. Ad verme 105
2. EVLENME / DÜĞÜN DÖNEMİ (Evveli - Esnası - Sonrası). 117
3. ÖLÜM (Evveli - Esnası - Sonrası) 141
a. Ölüm 141
b. Mezar 146
c. Ağıt 150
ç. Yuğ 153
d. Yas 154
B. BEREKET TÖREN VE İNANÇLARI 154
1. KURBAN 155
2. SAÇI 161
3. YAĞMUR DUASI 168
4. MEVSİM MERASİMLERİ 175

SONSÖZ 178
BİBLİYOGRAFYA 181
DİZİN 216
RESİMLER 230

ÖNSÖZ

Günümüzde, "kültürel farklılıklar" ile çeşitli tartışmalar ve mücadeleler olmaktadır. Dün olduğu gibi bugünde din, bu tartışmalarda, öne çıkan faktörlerdendir. Çünkü din, kültürün en temel unsurlarından biridir. Bundan dolayı öne çıkarılan hep "din", "din anlayışı" ve "din olgusu"dur.

Tarihin hiç bir devrinde herhangi bir din, diğer dinlerden bağımsız olmamıştır. Buna din olgusunun mayası yol açmıştır. Dinler bağımsız olamazlardı, zira onlara mevzuat veren merkez ve merkezdeki yüce güç bir tane idi. Bu herşeye kaadir olan "Ululuk" kendisi ile ters düşmezdi. Diğer taraftan din, bir sosyal vak'adır, kendisinden evvelkilerden ve çağdaşlarından etkilenmemesi, aynı zamanda komşu dinleri ve kendisinden sonraki dinleri etkilememiş olması mümkün değildir.

Şu halde uğruna toplu kavgalar edilegelen bir din ve bu dinin kesin çizilemeyen sınırları vardır. Sınırların net konulmayışı ve bu sınırlarda ortak görüşün genellenemeyişi, asgari halk sofisminde görülmektedir. Halk inançları ve dinî pratikleri hakikaten dinlerin muhteva ve mahiyet sınırlaması itibariyle kalın çizgilerle belirlenememektedir. Bu, dinlerin ve bilhassa halk inançlarının doğasından kaynaklanmaktadır ve bu iki unsurun karşılıklı olarak birbirlerine müdahale etmeleri özel bir önem arzetmektedir. Nitekim bugün milletlerin hatta zümrelerin yaşadıkları, ekonomik, askerî, siyasî mücadelelerin altındaki inançtan kaynaklanan mücadelenin bilinmesi, tanınması ve tanıtılması ancak bu yolla mümkündür. Bu yol bizi, Dinler Tarihi disiplini kapsamında dinî tabakalaşmanın şuurlu tayinine götürür.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu topraklar, ilk insanla birlikte, yaşama alanı olmuştur. Bu topraklar nice bin yıldır insanlığın bu bölgede tanımış olduğu yüzlerce farklı dine, bunların değişik mezheplerine ve bunlardan pay kapmış tarikat türünden inançlara yurt olmuştur. Günümüz Türk insanı bunlardan hangilerini ne nisbette yansıtmakta ve yaşatmaktadır, bunların bilinmesi günümüzün kültür savaşının altındaki inanç farklılıklarının bilinmesi ile mümkündür. Kültürümüze yönelik misyoner faaliyetleri kendi misyonunu tayin etmeden değerlendirilemez.

Türkiye Cumhuriyetine yönetilmiş kültür savaşı, Cumhuriyetimizin Anadolu toprakları üzerinde kurulmuş olmasına rağmen, siyasi sınırlarla belirlenememektedir. Kültür sınırları ve bilhassa dinî kültür sınırları resmi sınırlara bağlı değildir. Bu realite araştırma alanımızı Doğu Anadolu'nun dışına taşırmıştır.

Yaptığımız araştırmanın, bazı eksiklikleri olduğunun farkındayız. Esasen bu tür bir çalışmanın, yani böylesi geniş bir coğrafî alanda, din tabakalaşmasının tesbiti gibi derin ve iddialı bir konunun bir çalışma ile ve münferit olarak yürütülmesi mümkün değildir. Biz bu gerçeği çalışmaya başlamadan önce de biliyorduk. Ancak bu tür çalışmaya bir yerinden başlanması ve bir plan etrafında bir "ilkin" olması gerekiyordu. Biz bunu yapmaya ve elimizdeki malzemeyi bir plan dahilinde işlemeye çalıştık, kaynaklarımızı ve tesbitlerimizi tanıtmayı amaçladık, tahlillerimize yer verdik ve bu alandaki çalışmalarımıza yeni bir halka eklemiş olmayı gaye edindik.

Benim ve çalışmalarım için fevkalade önem arzeden Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden gördüğüm destek ve teşviki şükranla zikretmek zorundayım. Başta tez yöneticim Prof. Dr. Şaban KUZGUN Bey'e ve Erciyes Üniversitesi'nden, Ondokuz Mayıs Üniversitesi'nden, Ankara Üniversitesi'nden sayın hocalarıma saygılarımla teşekkür ediyorum.

Yaşar KALAFAT

KISALTMALAR

a.g.e	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.md.	Adı geçen madde
A.T.M.A.S.	Anadolu'da Türk Mührü Ahlat Sempozyumu
C	Cilt
D.A.S.İ.M.S.	Doğuanadolu'nun Siyasî ve İktisadi Meseleleri Sempozyumu
D.T.C.F.	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
E.Ü.T.S.T.İ.D.G.A.S.	Erciyes Üniversitesi Türk Kültür ve Siyasî Tarihi içinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sempozyumu
E.Y.II.F.H.E.E.S.	Erciyes Yöresi II. Folklor,Halk Edebiyatı ve Etnografya Sempozyumu
H.B.H.	Halk Bilgisi Haberleri
H.K.F.D.	Harran Kültürü ve Folklor Dergisi
H.Ü.S.B.E.	Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Hz.	Hazreti
İ.Ü.E.F.T.D.	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
M.F.H.E.S.B.	Milletler Arası Folklor ve Halk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri
M.H.E.F.K.	Millî Halk Edebiyatı ve Folklor Kongresi
M.K.	Millî Kültür
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
M.A.H.K.K.B.	Milletler Arası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri
M.T.F.K.B.	Milletler Arası Türk Folklor Kongresi Bildirileri
M.T.K.	Millî Türkoloji Kongresi
P.	Page
S.	Sayı
s.	Sahife
T.D.A.	Türk Dünyası Araştırmaları
T.D.E.K.	Türk Dünyası El Kitabı
T.D.T.D.	Türk Dünyası Tarih Dergisi
T.F.A.	Türk Folklor Araştırmaları
T.H.H.S.B.	Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri
T.K.	Türk Kültürü
T.K.T.D.S.	Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu
T.M.T.T.M.K.	Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollegyumu
Trc.	Tercüme
T.S.T.A.İ.	Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri
T.T.K.	Türk Tarih Kurumu
T.Y.A.S.B.	Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri
U.F.H.E.S.B.	Uluslararası Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri
U.T.F.K.B.	Uluslararası Türk Folklor Kngresi Bildirileri
U.T.F.S.B.	Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri
U.T.T.K.B.	Uluslararası Türk Tarih Kongresi Bildirileri
V.	Volume
vb.	ve benzeri

GİRİŞ

Halk inançları ile 1988 yılından itibaren ilgilenmekteyim. Bu konudaki çalışmalarımın ilk bölümünü "Doğu Anadolu'da eski Türk inançlarının izleri"[1] başlığı altında toplamıştım. Bu çalışma, Halk Bilimi disiplini içinde yürütülmüştü. Bu araştırmamda, Türk Dünyası'nın, çeşitli kesimlerinden örneklemeler yapılmış ise de, çalışmamda daha çok Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusu üzerinde durulmuştur. Çalışmamda, eski Türk inançları ifadesiyle, Gök Tanrı inanç sistemini kastediyor ve bu sistemde yer alan güçleri, hiyerarşik düzende ele alıp, onların, hayatın muhtelif safhalarına, inançlar ve dini pratikler üzerine yansımasını incelemeye çalışıyorum.

Anılan çalışmam bittiğinde gördüm ki; konuyu, Dinler Tarihi disiplini ile ele alıp tekrar incelemem, eksikliklerimi tamamlamam itibariyle yararlı olacaktır. Bu kez araştırmamın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan inanç kültürü itibarıyla daha geniş bir coğrafi alanı içermeli diye düşündüm ve araştırma alanı olarak **Kuzey Azerbaycan** ve **Kuzey Irak** bölgesini de içine almalı idi. Türkler, bu bölgede, **Gök Tanrı** inancından İslamiyete muhakkak doğrudan doğruya girmemişler, bazı hallerde **Musevî** ve **İsevî** de olmuşlardı. Türklerin eski dinlerinden bir kısım **Lamaizm, Budizm** gibi dinler, coğrafyanın bu bölümünde müntesip bulamamıştır. Bir kısım Türkler, **Karailer** olarak Musevilikle tanışmışlar İsevîlikle de **Ortodoksluk** ve **Gregoryanlık** gibi Hristiyanlık mezhepleri ile ilişkili olmuşlardır.

Biz bu çalışmamızda Kuzey Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'da yaşamakta olan halk inançları itibariyle, Gök Tanrı dininin izlerini takip ve tespit ederken; Karailik, Ortodoksluk ve Gregoryanlık süreçlerini de dikkate almaya çalıştık; halk inançları itibariyle yaptığımız karşılaştırmada bu üç mezhebin karakteristiklerini de göz önünde tuttuk. Bu çalışmamızı beş müstakil proje halinde

Yaşar KALAFAT, Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Ankara 1990

ele aldık. Bunlar; "Kuzey Irak'da Eski Türk İnançları'nın İzleri"[2]; "Kuzey Azerbaycan'da Eski Türk İnançları'nın İzleri"[3]; "Doğu Anadolu ve Çevresinde Karaim Hazar Türkleri'nin Dinî İzleri"[4]; "Doğu Anadolu ve Çevresinde Gregoryan Türkleri'nin Dinî İzleri"[5]; "Doğu Anadolu ve Çevresinde Ortodoks-Gagauz Türkleri'nin Dinî İzleri"[6] konularıdır. Her projeden elde edilen malzeme, Doğu Anadolu halk inançları ile karşılaştırılmıştır. Bu bölgelerin incelenmesinde Karaim, Ortodoks ve Gregoryan Türkleri'nden hareketle, halk inançları **Gök Tanrı İnancı - Müsevîlik - İsevîlik** ve **Muhammedîlik** kronolojik sıralaması içinde değerlendirilmiştir. Söz konusu beş araştırma projesinde coğrafî alanlar ve din-mezhep farklılığı esas alınmamış; fakat bunlarla ilgili tespit değerlendirme ve düşünceler göz önünde tutularak topluca değerlendirilmesine gidilmiştir. Gök Tanrı İnancı, "Sistem" olarak esas alınmıştır. Buna göre; **Tanrı, Ak** ve **Kara İyeler, Yardımcı İyeler, Gök, Güneş, Ay, Yıldızlar, Yer-Sub, Ocak, Kişioğlu, Ata/Arvak, Kam** sıralamasına riayet edilmiştir. Çalışmamızın birinci bölümü böylece tamamlandıktan sonra, ikinci bölümde de, keza; coğrafi alanlar ve din mezhep farklılığı planlamada esas alınmaksızın hayatın; doğum, evlilik ölüm ve yas ile bereket törenleri içinde ele alınan kurban-adak ve saçı gibi safhaları ile ilgili, dinî pratik ve inançlar üzerinde karşılaştırmalar yapılmıştır.

Türklerin, Kuzey Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'da ilk sahneye çıkış dönemleri ile; Ortodoks, Gregoryan ve Karaim Türkleri'nin bölgedeki tarihlerine dair bilgiler evvelki çalışmalarımızda ele alınmış olduğundan dolayı burada bu mezheplerin zaruri tarihçeleri kısa tutulmuş ve bu arada Karaim, Ortodoks ve Gregoryan inançlarına dair inançların özellikleri hakkında açıklamalar yapılmıştır.

*Y. KALAFAT, Kuzey Irak'ta Eski Türk İnançlarının İzleri, **İçel Kültürü**, İçel, 1992 s. 19-22,*

*Y. KALAFAT, "Kuzey Azerbaycan'da Eski Türk İnançlarının İzleri", **E.Ü.T.K.S.T.İ.D.G.A.S.**, 30 Nisan 01 Mayıs 1992, Kayseri.*

*Y. KALAFAT, "Doğu Anadolu ve Çevresinde Karai Hazar Türkleri'nin Dinî İzleri", **A.T.M.A.S.** 20 - 23 Ağustos 1992, Ahlat. Ankara 1993 sh. 67-125.*

*Y. KALAFAT "Doğu Anadolu ve Çevresinde Gregoryan Türkleri'nin Dinî İzleri", E.Ü.T.S.T.İ.D.G.A.S., 7 - 9 Mayıs 1992 Kayseri. / **Van Gölü Havzalarının Yeri Sempozyumu**, Ahmat 1993 sh. 91 - 105.*

*Y. KALAFAT, "Doğu Anadolu ve Çevresinde Ortodoks, Gagauz Türkleri'nin Dinî İzleri", sh. 53 - 97. **Anadolu'nun Kapısı Türkiye'nin Tapusu**, Ankara, 1994.*

Eski Türk inançları üzerinde bir çok araştırma yapılmıştır. Biz araştırmamızın bu kısmında konu ile ilgili olarak çalışmalar yapmış olan bilim adamlarını ve çalışma alanlarını kısaca belirtmeyi faydalı buluyoruz. Türkiye'de bu konuda araştırma yapmış olan değerli bilim adamları şunlardır;

İbrahim Kafesoğlu, Bahaddin Öğel, Emel Esin, Ziya Gökalp, Abdulkadir İnan, M. Fuat Köprülü, Hikmet Tanyu, Mehmet Eröz, S. Divitçioğlu, Osman Turan, F. Sümer, Haluk Karamağaralı, R. Fığlalı, N. Diyarbakırlı, S. Buluç, S.V. Örnek, D. Yıldırım, Ş. Kuzgun, A. Caferoğlu[7] gibi bilim adamlarının fikirleri çalışmamıza öncülük etmişlerdir. Eski Türk inançlarının Kuzey Irak ve Azerbaycan Türkleri arasında izleri, **Ata Terzibaşı, G. Paşayev, Suphi Saatçi, Nefi Demirci, Sakir Sabir, Zabit, Mahmut Tuyciyev, Toktorbayev Satı, H. Wamber, E. Ahundov, T. Mirzaev, Vagıf Veliyev, A. Amanmirat Baymuradov, Kamil Veliyev, Samet Elizade, Cavat Heyet, Sofrun (Elman Ağaoğlu), S. Safroyeva, Marife Haciyeva, K. Yesbayeva, Allahverdi Mehmedli,**

7. *İ. KAFESOĞLU, **Türk Bozkır Kültürü**, Ankara 1987; **Türk Milli Kültürü**, Ankara 1971; B. Ögel, **Türk Mitlojisi**, Ankara 1989; **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul 1988; **Erzurum Anıtlarında Türk Sanatının İzleri**, Erzurum 1947; E. Esin, **Türk Kozmolojisi**, İstanbul 1979; **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi**, İstanbul 1978; **Burkan ve Mani Dinleri Çerçevesinde-Türk sanatı**, C.2 Kısım: La İstanbul 1972, S. 211-410; Ziya Gökalp, **Türk Devletinin Tekamülü**, Ankara 1962; A. İnan, **Tarihde ve Bugün Şamanizm**, Ankara 1972; **Makaleler ve İncelemeler Ankara 1968, Eski Türk Dini Tarihi**, İstanbul 1976; **Makaleler ve İncelemeler C.II. Ankara 1991**; M. Fuat Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara 1966; **Edebiyat Araştırmaları**, Ankara 1966; Hikmet Tanyu, **Türklerin Dini Tarihçesi**, İstanbul 1978; **İslamlıktan Önce Türlerde Tek Tanrı İnancı**, İstanbul 1986; M. Eröz, **Türklerde Alevilik ve Bektaşilik**, İstanbul 1977; **Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik, Bektaşilik**, İstanbul 1992; S. Divitçioğlu, **Kök Türkler**, İstanbul 1987; Ş. Kuzgun, **Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi, Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara 1985 ; O. Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefküresi Tarihi, İstanbul 1978; F. Sümer **Selçuklu Devrinde Türk Beylikleri, IV, T.D.A.V.** Sayı: 71, Nisan 1991 s. 9-17, "Çepniler", **T.D.T., Dergisi**, Temmuz 1991. Sayı. ɔɔ - s. 3-9; Eski Türklerde Yağmur ve Kar Yağdırma Adeti, **Resimli Tarih Mecmuası** 1953, C.IV. S.44, s.33-35 "Eski Türlerde İsim Koyma Geleneğinde Atsız", **Türk Halk Edebiyatı ve Folkloründe Yeni Görüşler**, Ankara 1985, C.II. s.23-37; H. Karamağaralı, "Ahlatta Bulunan Timulüs Tarzındaki Türk Mezarları", **Ön Asya**, C.5, s.59-60 Temmuz-Ağustos, 1970, s.4-5; R.Fığlalı, "Tarih ve Din" **Tarih Metodolojisi ve Tarihinin Meseleleri Kollekyumu**, Elazığ'ı 1990 s.67-70; N. Diyarbakırlı, "Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru", **T.S.T.A.İ. II**, İstanbul 1969, s. 112-204, "Orhundan Geliyorum", **Türk Kültürü**, s. 198-199, Nisan-Mayıs 1979, s. 321-384, **Hun Sanatı**, İstanbul, 1972; S. Buluç, "Şamanizm" **Türk Amancı**, 1942, s. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 seri yazı; S. Veyis Örnek, **Anadolu Folkloründe Ölüm**, Ankara 1971; "Anadolu Folklorönde Yas" **Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri**, Ankara 1974, s. 399-409; D. Yıldırım "Kök-Türk Çağında Tanrı mı, Tanrılar mı Vardı?" **IV. U.T.F.K.** Antalya 1991 s. 351 - 363; "Kök-Türkler'de Kaanlık Süreci Yağış / Kaldırma, Kötürme ve Oturma" **IX.U.T.T.K.B.** Ankara; A. Caferoğlu, "Türk Teamül Hukukuna Ait Notlar", **Atsız Armağanı**, İstanbul 1976.*

Mevlut Süleymanlı, Ağıt Abbasoğlu, M. Seyidov, S. Çemsidov, A. Nebiyev, M. İbrahimov, B. Abdullayev, Rasim Efendiyev, H. A. Bayat gibi araştırmacıların eserlerinden[8] de, istifade edilerek incelenmiştir.

İncelememizde ismi zikredilen araştırmacıların yayınlarının yanı sıra; **Türk Amacı**[9], **Azerbaycan Yurt Bilgisi**[10], **Türk Yurdu**[11], **Halk Bilgisi**[12], **Folklor Postası**[13], **Türk Folkloru**[14], **Türk Folklor Araştırmaları**[15], **Folklora Doğru**[16], **Halk Bilimi**[17], **Sivas Folkloru**[18], **Erciyes Dergisi**[19], **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**[20], **Türk Dünyası Tarih Dergisi**[21], **Türk Kültürü Dergisi**[22] gibi dergilerle Türk Kültürünün çeşitli boyutlarını irdeleyen seminer ve kongre tebliğlerinden istifade ettik[23]. Ayrıca Halk İnançları itibariyle geniş malzeme içeren; öğrenci Lisans Tezlerini[24]; **Güllü Muhtaroğlu, U. Tavkul, A. Tacemem** gibi araştırmacıların Yüksek lisans Tezlerini[25] **R. Araz**'ın Doktora Tezini[26] araştırmamızda gözönünde bulundurduk.

8. *Ata Terzibaşı, "Irak Türkmenleri Arasında Yağmur Duası Törenleri" **L.U.T.F.K.B.**, Ankara, 1976, C. IV; 61-86 **Kerkük Hoyratları ve Manileri**, İstanbul, 1975; G. Faşayev, **Kerkük**, Bakü, 1987; **Kerkük Folklorü Antolojisi**,, Bakü 1980; Suphi Sanatçı, **Kerkük Çocuk Folklorü**, İstanbul, 1984; "Harput ile Kerkük Yöresi Halk Edebiyatı Ürünleri Arasındaki Benzerlikler", **F.H.F.E.S.**, Elazığ 1985, s. 263 - 267; "Kerkük Folkloründe Düğün Geleneği" **III. U.T.F.K.B.**, Ankara, 1987 C.IV; Nefi Demirci, **"Mum Kimin Yanan Kerkük"**, İstanbul; Şakir Sabir Zabit, **Irak'da Türkmenler**, C.I, Bağdat 1960; **Kerkük'de İçtimai Hayat Folklor**, C.I, Bağdat, 1964; Mahmut Tuyciyev, **Nevruz ve Tabiat Sırları**, Taşkent 1991; Tokturbayev Satı, **Öspurumdor Oyunları**, Bişkek 199; Herman Wambery, **Buhara Yahut Maveraunhenir Tarihi**, Taşkent 1990; E. Ahundov, **Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri**, Ankara 1978; Tura Mirzaev-Mamatkul Juraev, **Nevruz**, Taşkent 1992; Amanmırat Baymuradov, **Yedi Hanım-Yedi Yıldız, Havdiler, Masallar, Samanaçlar, Yanıltmaçlar**, C.I-II, Türkmenistan 1989; Vagif Veliyev, **Azerbaycan Folklorü**, Bakü 1985; Kamil Veliyev, **Elin Yaddaşı**, Bakü 1988; Samet Elizade, **Oğzuname** Bakü 1987; Cavad Heyet, **Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı**, Bakü 1990; Safrun (Elman Ağaoğlu), Yeni **Oğuz Sözü**, Bakü 1991; S. Safroyeva, **Sumalak-Nevruz** Tacmi, Taşkent 1991; Marife Harciyeva, **Folklor ve Çağdaş Şiir Süreci**, Bakü 199; K. Yevbayeva-T, Canuzakov, **Kazak İsimleri**, Alma Ata 1988; Allahverdi Mehmedli, **"Neredesin Gök Oğuz, Stepan Kuroğlu İle Bir mülakat Kardeş Edebiyatı**, Erzurum 1983; M. Süleymanlı, **Göç** İstanbul 1990; A. Abbasoğlu, "Ahıska Türklerinin İnançlarında Ağaç ve Su Kültleri", **Erciyes**, S. 157, Ocak 1991, s. 10-11; M. Seyidov, **Azerbaycan Halkının Soy Kütüğünü Düşünürken**, Yazıcı 1989; **Azerbaycan Milli Tefekkürünün Kaynakları**, Yazıcı 1983; Ş. Çemşidov, **Kitab-ı Dede Korkud**, Ankara 1990; A. Nebiyev, **Nağmeler, İnançlar, Alkışlar**, Bakü 1988; M. İbrahimov (Heyet), **Azerbaycan Klasik Edebiyatı Kütüphanesi**, C.XX, Bakü 1982; B. Adullayev, **Arazom Kupe Benbek**, Yazıcı 1986; Rasim Efendiev, **Daşlar Danışır, Neolit Devirden, XIX. Yüzyıldaki**, Gençlik, Bakü 1980; Samet Elizade, **Oğuzname**, Bakü 1987; Necefoğlu-A.H.Beyat, "Kırımçaklar" **Türk Kültürü**, Ağustos 1992, s. 352 s. 474 - 485.*
9. ***Türk Amacı**, (1942) 9 sayı çıkmıştır.*
10. ***Azerbaycan Yurt Bilgisi**, (1932 - 1954) 37 sayı çıkmıştır.*
11. ***Türk Yurdu** (1911 -), Farklı zamanlarda ve farklı tertiplerle yayın hayatına devam etmektedir.*
12. ***Halk Bilgisi Haberleri** (1929 - 1947) 125. Sayıda kapanmıştır.*
13. ***Folklor Postası** (1994-1946) 19 sayı çıkmıştır.*
14. ***Türk Folklorü** (1979 - 1984) 64. sayıda kapanmıştır.*
15. ***Türk Folklor Araştırmaları**, (1949 - 1980) 365 sayı çıkmıştır.*
16. ***Folklora Doğru**, (1969 -) Yayın hayatına devam etmektedir.*
17. ***Halk Bilimi** (1973 - 1979) 52 sayı çıkmıştır.*
18. ***Sivas Folklorü** (1973 - 1979) 78 sayı çıkmıştır.*
19. ***Erciyes Dergisi** (1967 -) Yayın Hayatına Devam etmektedir.*
20. ***Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi** (1979 -) Yayın hayatına devam etmektedir.*
21. ***Türk Dünyası Tarih Dergisi** (1987 -) Yayın hayatına devam etmektedir.*
22. ***Türk Kültürü Dergisi** (1961 -) Yayın hayatına devam etmektedir.*
23. ***I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri**, Ankara, 1974; **I. Uluslararası Türk-Folklor Kongresi Bildirileri** Ankara, 1976; **Uluslararası Folklor ve Halk Edebiyatı Seminer Bildirileri** (27 - 29 Ekim 1975 Konya) Ankara 1976; **II. Milletlerarası, Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, Ankara 1982, **Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri** (11 - 13 Eylül 1984 Ankara) Ankara 1984; **F.H.F.E.S.B.**, Elazığ 1985; **I. Millî Halk Edebiyatı ve Folklor Kongresi; Sultan Baba ve Köroğlu (sempozyumu)**, Elazığ 1987; III. **M.T.F.K.B.**, (23 - 29 Haziran 1986 İzmir) Ankara 1986; **Doğu Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve İktisadî Meseleleri, Sempozyumu (Bildiriler)**, Ankara, 1986; **X. T.T.K.** (22-26 Eylül 1985) Ankara; **VIII. Millî Türkoloji Kongresi** (14 - 18 Eylül 1987) İstanbul 1988; **Fırat Havzası** II. Folklor ve Etnoğrafya Sempozyumu, Elazığ 1989; **Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri**, Ankara 1989; **Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu Bildirileri** (27 - 30 Eylül 1988) Denizli 1989; **Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollekyumu**, Elazığ 1990; **II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri** (1 - 3 Haziran 1988) Samsun 1990; **IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri** (6 - 11 Mayıs 1991 Antalya) Ankara 1992.*
24. *M. Yaşar Başçı, **Tarihte Silvan**, Fırat Üniversitesi, Fen-Ed. Fak. Tarih Bl. Basılmamış Lisans Tezi, Elazığ 1989; Muhyettin Boydaş, **Her Yönüyle Karakoçan**, Fırat Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Tarih Bl. Basılmamış Lisans Tezi, Elazığ 1980; Nuran Çiftçi, **Çemişgezik'in Tarihi**, Fırat Üniversitesi Fen-Ed.Fak. Bl. Basılmamış Lisans Tezi, Elazığ 1989; I. C. Çelebi, **Ömer Hanlı Köyü**, Ankara Üniversitesi, D.T.C.F. Fakültesi Basılmamış Mezuniyet Tezi, Ankara 1979; Yakup Çelik, **Türk Millî Kültüründe Urfa, (Mukayeseli Şanlı Urfa Folkloru)** Atatürk Üniversitesi Fen-Ed. Fak.Türk Dili ve Edebiyatı Bl. Basılmamış Lisans Tezi, Erzurum 1986; Mehmet Erden, **Dere Köy**, Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Antoropoloji, Bl. Basılmamış Lisans Tezi, Ankara 1978; K. Dere **Dumrul Köyü Kültürel Yapı, Değişme, Basılmamış Seminer Çalışması A.Ü.D.T.C. Fakültesi**, Ankara 1981; E. Helvacıoğlu, **Ovabey Köyünün Kültür Değişmesi Bakımından İncelenmesi** Basılmamış Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi D.T.C.Fak. Etnoloji Kürsüsü 1982; Ramazan Korkmaz, **Çıldır Folklor ve Etnoğrafyası**, Atatürk Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Basılmamış Lisans Tezi, Erzurum 1985; M.C. Kapaklı, **Tümen Köyü**, Ankara Üniversitesi D.T.C. Fak. Basılmamış Lisans Tezi, Ankara 1981; Mualla Özcan, **Çömlek Ovası Köyünün Kültür Değişimi Bakımından İncelenmesi**, Ankara Üniversitesi D.T.F. Fak. Basılmamış Lisans Tezi, Ankara 1977; Ali Özer, **Burukan Aşiretinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Yapısı**, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Lisans Tezi, Ankara 1978; M. Polat, **Mazgirt ve Yöresi**, Fırat Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Basılmamış Lisans Tezi, Elazığ 1988; İ. Uçar, **Tarih Kültür ve Folklorü ile Atmalı Aşireti**, Fırat Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Tarih Bl. Basılmamış Lisans Tezi, Elazığ 1989; E. Zekioğulları, **Türk Tarih ve Kültür Bütünlüğü İçerisinde Tuncelî**, Fırat Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Tarih Bl. Lisans Tezi, Elazığ 1984.*
25. *Güllü Muhtaroğlu, **Doğu Anadolu Düğünleri**, Hacettepe Üniversitesi Fen-Ed. Fak.Türk Dili ve Ed. Halk Bilim Anabilim Dalı basılmamış Mastır Tezi, Ankara 1968; U. Tavkul, **Karayça Malkar Toplumlarında Sosyal Yapı ve Değişim**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek lisans Tezi, Ankara 1991; Ahmet Tacemen, Bulgaristan Türkleri **Mevsim Törenlerinin Silsilesi**, Erciyes Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1992.*
26. *R. Araz, Harput'la Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği, Gazi Üniversitesi Sos. Bilim. Enst. Türk Dili ve Edebiyatı Bl. Doktora Tezi, Ankara 1991.*

Yabancı araştırmacılardan **M. Eliada, W. Radloff, D. W. Eberhard,** gibi bilim adamlarının eserlerinden ve **Ibn Fadlan** Seyahatnâmesi'nden yararlandığımız gibi[27], bu alanda yaptığımız derlemelerde Kuzey - Irak'dan ülkemize gelen Kırmanç ve Türkmenlerden **Hikmet Nurettin, Kemal Abdülkadir Ahmet, Selahattin Hamit, Mustafa Agoren, Kadir Abdullah Osman, Tahsin Muhammed Ahmet, Pakize Reşit Tütüncü, Mustafa İsmail Poşvan** isimli şahıslardan[28]; Azeri Türk halk ozanlarından **Aşık İhsan Erdener**[29] ve **Aşık Murat Yıldız**'dan ve Malatya'lı Alevi Dede Babası **Muharrem Naci Orhun** ile Tuncelili Alevi Dedesi **Gündüz Cevahir**'in araştırmalarından ve tasavvufla ilgili incelemeler yapan **Sabahattin Güngör**'ün notlarından yararlandık.

Araştırmamızın eksiksiz olmadığının farkındayız. Bu alandaki çalışmalarımızı sürdürmek ve eksiklerimizi gidermek ümidimizdir. İncelememiz ilerledikçe eksiklerimizin giderileceğine inanıyoruz.

27. *M. Eliade, **Shamanism**, Princeton 1974; **Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu** (Çev. M. Aydın), Ankara 1990; W. Radloff, **Sibiryadan**, İstanbul 1934 - 1957; **"Kazak Türklerinde Koyunculuk Hakkında Notlar"** (Trc. A. Temir) **Türk Kültürü** 1983 s. 240, s. 238-41; D.W. Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Ankara 1942; **İbn Fadlan Seyahatnamesi** (Hz.R.Şeşen) İstanbul 1975.*

28. ***Hikmet Nurettin** 1964 Erbil Doğumlu, Batı Dilleri Okulu Mezunu Filolog, Üniversite Mezunu, Öğrendiklerini Yakın muhitinden Öğrenmiş, Kırmanç; **Kemal Abdülkadir Ahmet,** Erbil 1957 Doğumlu Elbiseci, Lise 3. den Ayrılma, Öğrendiklerini Yaşıyarak Öğrenmiş; **Selahattin Hamit mustafa Agoren,** Kerkük, 1949 Doğumlu, Güzel Sanatlar Fakültesi Mezunu, sanatkar; **Türkmen, Kadir Abdullah Osman,** Erbil 1935 Doğumlu, Kebabcı Lise Son Sınıftan Ayrılmış, Öğrendiklerini Bizzat Yaşamış Kırmanç; **Tahsin Muhammet Ahmet,** Erbil, 1953 Doğumlu, Demirci, Orta Okul 3. Sınıftan Ayrılma, Öğrendiklerini Bizzat Yaşamış, Kırmanç; Pakize **Reşit Tütüncü,** Kerkük 1942 Doğumlu, Ev Hanımı, Okula Gitmemiş, Öğrendiklerini Bizzat Yaşamış, Türkmen; **Mustafa İsmail Poşvan,** Kerkük 1955 Doğumlu, İşçi İlkokul Mezunu, Türkmen.*

29. ***Aşık İhsan Erdener,** 65 Yaşının Üzerinde Kars'lı, Okur-Yazar; **Aşık Murat Yıldız,** 65 Yaşının Üzerinde Kars'lı, Okur-Yazar; **Av. Muharrem Naci Orhan,** Alevi Dede-Babası, Alevilik-Bektaşilik konusunda Yayınları var. İstanbul'da Yayınlanan Cem Dergisinin yazarlarından Malatya Doğumlu Olup, İstanbulda İkamet Etmektedir; **Gündüz Cevahir,** Alevi Dede-Babası, 65 yaşlarında Tuncelili Okur-Yazar; **Ayten Kalafat,** 50 Yaşında Sarıkamışlı, Lise Mezunu Ev Hanımı.*

BİRİNCİ BÖLÜM
BÖLGENİN SİYASÎ VE DİNÎ TARİHİ

A. SİYASÎ TARİHİ

Bölgenin, siyasî tarihine dair bilgi verirken; Bölge 'deki Türk dönemi itibariyle dinî tabakalaşmaya geçmeden Türklerin bölgeye geliş tarihlerini anlatmayı amaçladık. Böylece, halk inançları itibariyle bölgenin kültürel kimliğini belirlemeye çalışırken; bu inançları bölgeye taşıyan ve bölgede onları yaşatan Türklerin bölgeye geliş şekli ve dönemine dair bilgi vermeyi amaçladık.

1. HAZAR TÜRKLERİ:

Hazar-Türk Devletinin sınırlarının bilinmesi ve bu sınırlar içine; incelemeye aldığımız Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ın hangi dönemde girdiğinin belirtilmesi önem arzetmektedir. Karadenizin Kuzeyi ile Hazar Denizi arasındaki geniş alanda Hazar İmparatorluğu olarak yaşayan Hazarlar VII-X.yy. arasında parlak çağlarını sürdürmüş XII-XIII yy.da imparatorluk yıkılmış olmasına rağmen nüfuzunu devam ettirmiştir[1] Hazar ülkesinin kuzeyi Don ve Volga, güneyini Kafkas Dağları, batısını Karadeniz, doğusunu Hazar Denizi ile çevrilidir. O dönemde Kafkaslar'dan Aral Denizine, Ural Dağlarından Kiev'e, Ukrayna Steplerine kadar uzanan geniş alan, Hazarlara bağlıdır. **Bulgarlar, Oğuzlar, Macarlar, Kırım**ın **Got** ve **Yunan kolonileri**, Kuzey batı ormanlarında yaşayan **Slavlar** Hazar egemenliğinde bulunmakta idi. Ayrıca, Hazarlar zaman zaman **Gürcistan** ve **Ermenistan**'ın içlerine kadar akınlar düzenlemiş, bütün Doğu Anadolu ile birlikte Musul'da bulunan Arap Halifeliğinin topraklarına girmişlerdir.[2]

İnceleme bölgemiz olan alan, Hazar Türklüğünden çok daha evvel diğer Türk unsurlarla tanışmıştır. "Yedinci Yüzyılın başlarında bölge üç büyük gücün denetimi altındadır. Bizanslılar, Persler ve

1. *H. Tanyu, **Tarih Boyunca Türkler ve Yahudiler**, İstanbul, 1976, c. I.S. 90.*
2. *A. Koestler, **Onüçüncü Kabile, Hazar İmparatorluğunun Mirası**, İstanbul, 1977, s. 17.*

Batı Türk İmparatorluğu veya Turkut İmparatorluğu (550 - 660) yıkılınca, bir dönem Hunların bir dönem de Turkut Türk Devletinin bünyesinde yaşayan Hazar Türkleri bu devletlerin yönetimine girdiler".(3) Hal böyle olunca incelenen bölge 550 yılından itibaren Türk nüfusunun tesiri altındadır. Bu yıldan itibaren siyasi bir varlık olarak bölgede kendini gösteren Hazarlar komşu ülkelere akınlar yapmaya başlamışlardır.

Bu akınlardan Doğu Anadolu Bölgesi de nasibini almıştır. Hüsrev **Anuşirvan** (531 - 579), Hazar Türkleri'ni Doğu Anadolu'nun bir bölümünden geri püskürtmüş ise de, Hazarlar Doğu Anadolu'ya tekrar, girmişler ve bir kısım Hazar Türkü bölgeye yerleşmiştir.(4)

T. Gülensoy, Doğu Anadolu'daki Hazar Türklerinin varlığını tarihlendirirken 300 yıl geriye giderek M.S. 216 yılında Hazarların ve **Barsilalar**'ın bölgeye geldiğini belirtmektedir. Gülensoy, ayrıca Arap kaynaklarının **Ekrad bila sükkan,** Harzem kaynaklarının **Mugân Kürtleri** veya **Türkmenleri** adını verdikleri Akhunların Doğu Anadolu'da V. Yüzyılın ortalarında yurt tuttuklarını ifade etmektedir.(5)

Yakubi'ye göre Hazarlar, Pers Şehinşahı **Kubâd (Kavad)** (488 - 531) zamanında Aran (Haran) - Vaspuragan (Van yöresi) ve Sısakan'a (Ağrı yöresi) gitmişlerdir. 531 de **Hüsrev Anuşirvan** (531 - 579) bu yerleri tekrar geri almış, daha sonra Hazar Türkleri bu bölgeleri yeniden ele geçirmişlerdir. Vaspuragan'da yapılan Hazar iskânı, diğer Turanî kavimlerin bazılarının bölgeye yaptıkları akınlar gibi gelip geçici olmamış, kalıcı olmuştur. Herhalükârda, erken ortaçağda Vaspuragan'da (Van yöresi ile Doğu Anadolu'daki bölgenin Van merkezli orta kısmı) önemli bir Hazar yerleşimi mevcuttur. **Ebul Ferec**, Hazarlar'ın bu yöredeki iskânını kasdederek, "Bölge uzun süre Türk hakimiyetinde kaldı" demektedir. **Teofani Cedrenus** ve **Süryani Mihail**, bölgede hakim olan Hazarlar'ın Türk olduklarını açıklamaktadır.(6)

3. *A. Koestler, a.g.e.s. 23-24.*
4. *Yakubi, Zikreden Ghozarion Armenien Unter der Arabischen herrshaft bis zu enstehung des Bagradides reçhes, Stazburg, 1903; sebeos; Histoire 4 "Heraclius, Theophanos; Kronik, Cedrenus kronik, nakleden; M.A. Kaşgarlı, **Türk Hazar İmparatorluğu,** Ankara, 1990 (Yayınlanmamış makale s. 14).*
5. *T. Gülensoy, "Elazığ, Bingöl ve Tunceli İlleri Adlarına bir Bakış" **Türk Yer Adları Sem***
6. *Yakubi I.S. 203; Ghazanian Armenien Unter der Arobischer Herreshaft bis zur Instenhung des Bağrist denşreich, Doktora tezi, Shasburg, 1903; Teofani Cedrenus, 1.s. 727 S. Mihail, II. s. 501, Zikreden; M.A. Kaşgarlı, **a. g. e,** s. 6*

Hazarlar'ın V. ve VI. yy. ın ortalarında başlayan Doğu Anadolu'da tarih sahnesine çıkmaları, daha sonra kesintisiz olarak sürmüştür. "683-686 tarihleri arasında Hazar Türkleri'nin Doğu Anadolu'ya yaptıkları seferler ünlüdür. Ermeni Prensi Gregor **Mamikonion** bu savaşta ölmüştür. O'nun yerine geçen Aşıt Bayratuni de Hazar Türkleri ile savaşı sürdürmüştür.(7)

693 - 730 yılları arasında, yarım asra yakın bir dönemde, Hazar Türkleri tekrar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya gelmişlerdir. Bu dönemde Arran, Sisakon ve Vaspuragan'da yeniden Türk Hazar iskanı görülür.(8)

Arap Hükümdarı Mervan 744'lerde ülkesinin güneyinde cereyan eden isyanın bastırılması için Hazarlardan yardım istemiştir.(9) Bu olaydan 15 yıl önce, Hazarlar, Gürcistan ve Ermenistan'ı, silip geçmiş ve 730 yılında Arap Ordularını Erdebil'de büyük ve kesin yenilgiye uğratmışlardı. Hazarlar bundan sonra Musul ve Diyarbakır'ı alıp Halep Halifeliğinin merkezi olan Şam'a yaklaşmışlardır.(10)

Sasaniler 627 yılında İstanbul'u zapta giriştikleri zaman Hazar Türkleri, Anadolu üzerinden Bizans'a yardım sağlamışlar ve Sasani'ler başarılı olmamışlardır.(11)

722 - 737 yıllarındaki savaşlar, artık rastgele yapılan savaşlar olmaktan çıkmış, fetih savaşları durumunu almıştır. Hazarlar, yağma edip tutsak alıp çekilmiyorlar ele geçirdikleri ülkeleri sağlam yönetimi olan imparatorluklarına katıyorlardı. Hazar İmparatorluğu'nu Kağan yönetiyor, feth edilen yerlere valiler atayıp, vergi koyuyordu.(12)

Hazar Türkleri, 731, 758, 769 ve 799 yıllarında Alanları ve Gürcüleri yenip onların ülkelerine girmişlerdir. Bu süre zarfında, Arap-İslam İmparatorluğuna tabi durumda bulunan Ermeni derebeyliklerinin,bölgede bulunanlarını zaptederek Gantzak ve Tiflis'i almışlardır.(13) Hazar Türkleri'nin, Araplarla birlikte, Ermenilere

7. *M.A. Kaşgarlı, "Türk Hazar imparatorluğu", s. 15*
8. *M.A. Kaşgarlı, "Türk Hazar imparatorluğu", s. 16*
9. *A. Koestler, **a.g.e.s.** 30*
10. *A. Koestler, **a.g.e.s.** 29*
11. *H. Tanyu, **Tarih Boyunca Türkler ve Yahudiler**, c. I/ S. 96*
12. *A. Koestler, **a.g.e.s.** 28*
13. *M.A. Kaşgarlı, **a.g.e.** s. 15*

karşı olan savaşları 711'den 818'e kadar, yani Hazar Hakanının Müslüman oluşuna kadar sürmüştür.(14) Arap-İslam Orduları Azerbaycan'a girdiği sırada merkez Erdebil olmak üzere burası Hazar Hakanlığına bağlı idi.(15) Hazarlar 765 yılında Astarhan'ın Komutasında 100.000 kişilik bir Hazar Ordusu ile Kafkas dağlarını aşarak tekrar güneye indiler ve Azerbaycan ile Ermeniye eyaletlerini zaptettiler.(16)

Hazarlar, 798yılında Ermenistan'ı işgal ederek, 50.000 esir aldılar.(17)

D.M.Dunlop, Hazarların dinsel etkilerinin, güneydoğuya doğru ilerlediğini, Oğuzların başkanı **Tutak**'ın Hazar Kağanlarının yanında yetiştiğini, Selçuklu İmparatorluğu'nun kurucusu olan Tutak'ın oğlu Selçuk'un Hazar sarayında büyüdüğünü belirtiyor. O, ayrıca Selçuk'un oğullarının **Mikail, Yunus, Musa,** İsrail gibi isimler taşıdığını ve bu isimlerin Tevrat'daki erkek isimleri olduğunu iddia ediyor. Ancak bazı Türk tarihcileri bu teze açıkça karşı çıkıyor.(18)

Hazar ve Selçuklu Türkleri arasında yönetim seviyesinde organik bağın bulunduğu konusunda kesin ifadelerle açıklama yapmak kolay değildir. Ancak her iki Türk devletini meydana getiren tebada ortak olan Türk urukarını görmekteyiz. Selçuklular, İran'a Oğuz ve **Kıpçak Türkleri** olarak girmişlerdi. 1066'da Alparslan Aral gölü kıyısında, başıbozuk Kıpçak Türkmenleri ile savaştı. **Müslüman Kıpçaklar,** Selçuklular'a iltihak ettiler. **Hıristiyan Kıpçaklar** ise, Kafkasya yolu ile Gürcistan'a geçtiler. Türkistan, Gök Tanrı inançlı Kıpçaklar'ın sığınak yeri idi. Gök Tanrı inancına mensup Kıpçaklar'ın Hanı **Alpdirek** veya diğer adı ile **Alpkara**, Harzem'e gelip **Tekeş**'e (1172 - 1200) itaat etti.(19)

Anadolu'ya Hristiyan Oğuzlar olarak giren Türk boylarından **Uzlar** da vardır.(20) Alparslan'la karşılaşmadan evvel **Romanos Diogenes**'in Ordusunda **Peçenek, Uz, Kuman** hatta **Hazar Türkleri** de vardı.(21) Sultan **Alparslan**, Selçuklu Vasalı **Şeddadoğulları** ve **Şirvanşahların** memleketini, **Alan, Hazar, Kumuk** gibi Türk kavimleri ile 1065 yılında istila etmişti.(22)

14. *M.A. Kaşgarlı, **a.g.e.** s. 45*
15. *W. Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan" trc. İsmail Aka, **Tarih Araştırmaları Dergisi**,Ankara, 1970 - 1974 s. 14 - 23; sh. 77-78.*
17. *A. Koestler, **a.g.e.** s. 103.*
18. *Bkz. M.A. Kaşgarlı **a.g.e.** s. 21.*
19. *Kıpçak **Türk Ansiklopedisi**, XXII/40*
20. *Ali Sevim, **Ünlü Selçuklu Komutanları**, Ankara, 1991, s. 23.*
21. *Ali Sevim, **a.g.e.**, s. 27.*
22. *Ali Sevim, **a.g.e.**, s. 10 - 21.*

2. AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Kuzey Kafkasya'da bugün bağımsız olan, ayrıca İran İslâm Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan ve İran yönetimince kasıtlı olarak **Sehend** ve **Savlan** olarak değiştirilen ve Türkler tarafından Azerbaycan adı verilen topraklar, M.Ö. IV. yüzyıl başlarından itibaren idarî ve siyasî bir bölge haline gelmiştir. Bugün Kafkas dağlarından Ermenistan toprakları dahil, İran'ın Hazar sahilleri ile Tahran yakınlarındaki Kazvin'den başlayarak, Zencan ve Hemedan'ı içine alan, Mehabad'ın güneyinden Irak'a kadar uzanan geniş coğrafyaya Azerbaycan adı verilmesinde tarihçiler ve coğrafyacılar ittifak etmişlerdir.

Global anlamda sınırları verilen Azerbaycan topraklarında bugün 20 - 25 milyon civarında Türk yaşamaktadır. Azerbaycan'ın Türklerle tanışması M.Ö. IV. yüzyıla kadar inmektir. Bölgede yoğun Türk yerleşimi ise M.S. VIII. yüzyıldan itibaren Saka Türkleri gerçekleştirmiştir.(23)

M.S. IV ve V. asırlarda Güney Kafkasya ve Azerbaycan'a Hun Türkleri gelmiştir. Bu arada Doğu Avrupa'nın en eski Türk unsurları olan **Bulgarlar, Hazarlar, Ağaçeriler** ve **Sabirler** bölgeye yerleşen en köklü Türk kavimleridir.

VIII. yüzyılda İslamiyetle beraber Arap fetihlerine maruz kalan Azerbaycan'ın Türkleşmesi bu dönemde de devam etmiştir. Arap hilâfet merkezine bağlanan Azerbaycan, hilâfetin içine düştüğü iç sarsantılar esnasında yerli sülâleler arasında parçalanmış, **Sacîler, Şeddadîler, Revvadîler, Sellarîler** ve **Caferîler** arasında yerel yönetimlere bölünmüştür.

Orta Asya'dan gelen öncü Türk boyları XI. asrın başlarından itibaren burada boy göstermeye başlamış, önceleri küçük zümreler halinde, Selçuklu döneminde ise büyük kalabalıklar halinde Azerbaycan'a akmaya başlamışlardır. **Horasan**'dan gelen 10 bin hanelik Türkmen grubu bu akış içerisinde yer almıştır.

Dandanakan Zaferi'nden (1040) sonra batıya doğru yönelen Selçuklu fetihleri sırasında bölge Türkmen deposu haline gelmiş, muhtelif Türk grupları Malazgirt Zaferi'ni (1071) müteakip Sir Derya

23. *Rasim Efendiev, Daşlar Danışır, Neolit Devrinden, XIX. Yüzyıladek, Kengilk Baki, 1980.*

boylarından Azerbaycan'a ve Anadolu'ya akmaya başlamıştır. Böylece 900 yıl önce Oğuz ilinin 24 boyu ve oymakları Azerbaycan ve Anadolu'da mütecanis bir etnik yapıya sahip olmuştur.

1054 senesinde Güney Azerbaycan'daki Hanlar **Sultan Tuğrul**'a itaat etmiş ve 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Güney Kafkasya Selçuklu hakimiyetine girmiştir. Selçuklular'ın dağılmasından sonra, 1136 dan itibaren Güney Azerbaycan İldenizlerin (1136 - 1225), Kuzey Azerbaycan ise **Şirvanşahlar**'ın (1027 - 1368) hakimiyetinde yaşamaya başladı. Oğuz, Kıpçak ve Türkmen boyları bu devirlerde de bölgeye gelmeye devam etmiştir(24).

Moğol istilasından sonra, 1230 senesinde İlhanlılar devrinde Türklerin Azerbaycan iskânı kati şeklini almıştır.

Daha sonra, **Akkoyunlu** ve **Karakoyunlu** Türk devletlerinin hakimiyetine giren Azerbaycan'da XV. yüzyılda yerli **Şirvanşahlar** devleti ortaya çıkmıştır.

XVI. yüzyıldan itibaren Azerbaycan, bir Türk hanedanı olan **Safevîler**'in güç odağı haline gelmişti. Bu hanedanın hakimiyeti 1722 yılına kadar 200 yıldan fazla sürmüştür. 1747 senesinde bir saray darbesi ile **Nadir Şah Afşar**'ın öldürülmesinden sonra yerli sülaleler bağımsız hanlıklar haline geldi. Hanlıkların kuruluşu, yüzyıla yakın süren Azerbaycan istiklâlinin başlangıcıydı. Karabağ, Şeki, Gence; Bakü, Derbend, Kuba, Nahçıvan, Lenkeran Erivan, Tebriz, Urumiye, Erdebil, Hoy, Maku ve Karadağ bu dönemin hanlık merkezleriydi.

Azerbaycan Hanlıkları, XIX. yüzyıla kadar Ruslar'a karşı zaman zaman İran ve zaman zaman da Osmanlı ile ittifaklara girmişlerdir. Rusya'nın sıcak denizlere inme idealini gerçekleştirmek için Balkanlar ve Türk boğazları ile birlikte önemli bir stratejik mevkii olarak gördüğü Transkafkasya'ya inme gayretleri, Türk-Rus, İran-Rus Harpleri'nin başlamasına neden olmuştur. Ruslar'ın Kafkasya'ya inme gayretleri karşısında Osmanlı Türk Devleti'nin bölgeye müdahale gücü zayıf kalmış, 1826 senesinde patlak veren savaş sonucu General **Yermolov,** Erivan ve Nahçıvan'ı almış ve İran'ı bu bölgelerin (Kuzey Azerbaycan Hanlıkları) Rusya'ya ilhakını tescil eden (1828) **Türkmençay Antlaşması**'nı imzaya mecbur etmiştir.(25)

24. *Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler Devrinde Türk Kumandanları, El-Afsın Haydar b. Kâvüs", **İ.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi**, sayı 4 - 5 (1973 - 1974), s. 12; "Azerbaycan'da Hüküm sürmüş bir Türk Hanedanı, Saç Oğulları I, Ebu's Sâca Divdad b. Yusuf Divdest "**İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi** sayı 30 (Mart, 1976) s. 12.*

25. *M. Nizamettin Tebrizli, **Bugünkü Azerbaycan Davası, Esas ve Sebepleri,** İstanbul, 1946.*

Aynı yıllarda Rusya, Osmanlı Devleti'ni yenmiş (1829), **Edirne Antlaşması** ile Ahıska ve Ahılkelek'i ele geçirmiştir. Artık Gürcistan'ın büyük bir kısmı, Ermenistan'ın bir kısmı ile Azerbaycan'ın 3/4'ünden fazlası Rusya'nın hakimiyeti altında girmiştir.

Rusya ile İran arasında imzalanan Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Antlaşmaları ile milletlerarası konumu tayin edilen Azerbaycan'daki "Hanlıklar" idaresi, Rus hakimiyeti altında 1840 tarihine kadar varlığını devam ettirmiştir. Bu tarihten sonra idarî tarz, ağır ağır değişerek nihayet bu tarihte bütün Hanlıklar "Hazar Kıyısı Bölgesi (Prikaspiyskiy Oblast)" adı altında birleştirilmiştir. Bu yeni sistemin idaresi, önceleri Tiflis'te oturan askeri bir komutana verilmiş, daha sonra "Bütün Kafkasya Çar Naibi" ünvanına sahip bir genel valiye bırakılmıştır.

Bu uygulama ile Bakü, Gence ve Erivan illeri "Gubernia", Dağıstan ve Zakatala mahalleri "Oblast" adı ile Tiflis'deki bu genel valiye bağlanmıştır. Bu sistem bazı değişikliklerle 1917'ye kadar devam etmiştir.(26)

3. KARAY TÜRKLERİ (KARAİLER)

Kırkısani ve **Leon Neoy**'a göre Karailiğin ilk filizlendiği yer; İran, Ermenistan ve Kafkasya bölgesidir.(27) Karailerin cemaat kurdukları üç bölgeden birincisi, IX. yüzyılda doğu cemaati; Bağdat, Isfehan ve Nihavend cemaatları, ikincisi, güney cemaati; Mısır cemaati, üçüncüsü Kuzey cemeati; Şam ve daha sonra İzmit cemaatidir.(28) VIII y.y.da, **Anan ben David, Sadosit** akımları düzenlemiş ve yeni bir dinin ve dünya görüşünün kural ve yasalarını birleştirmiştir. Ancak Karailiğin kökeni doğal olarak VIII yy. da oluşmamıştı.(29) Anan ben David, **Ebu Hanife** ile cezaevinde birlikte tutsak olarak kalmıştı. Bu tanışma Anan ben David'in Ebu Hanife'den etkilenmesine ve İslâmın mahiyeti ve prensiplerini öğrenmesine yol açmıştır. Karailikteki, İslamiyet'e ve Hristiyanlığa açık oluş, bu dönemde başlamıştır.(30)

26. *W. Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan" trc. İsmail Aka, **Tarih Araştırmaları Dergisi** Ankara, 1970 - 1974 s. 14 - 23; s. 77 - 78.*

27. *Ş. Kuzgun, **a.g.e.**, s. 176.*

28. *H. Tanyu, **Tarih boyunca Türkler ve Yahudiler** c. I/ S.118.*

29. *M.A. Kaşgarlı, **a.g.e.**, s. 9.*

30. *M.A. Kaşgarlı, **a.g.e.** s. 10.*

M.A. Kaşgarlı'ya göre, "Bugün Kırım Karaim Ayinleri dinlendiğinde; Yahudilik, Hristiyanlık ve genellikle İslamiyetin karışımı, dünyaya açık ileri bir dinle, adeta dördüncü semavî dinle karşılaşılır. Hatta Yahudiliğin ünlü kelime-i Şehadeti, Selam İsrael, Tanrı birdir, bizim Tanrımızdır şeklinde iken, Kırım Karaylarında, Selam Sema Ülgen Gök Tanrı Tanrı Hepimizindir. şekline dönüşmüştür.(31) Bilindiği gibi, Ülgen; Türklerin Gök Tanrı inancındaki yegâne Tanrı'dır.

Hazar Türk Karail'ğinin temel inançları, bir kaç noktada toplanır. Bunlar, Evrenin cismani olmayan Tek Tanrı tarafından yaratılmış olması, Tanrı'nın güzelliği, ebediliği ve O'nun güzellik ve iyilik simgesi oluşudur.

Kırım Karaylar'ının Ülgen olarak tanımladıkları Tanrı ve O'nun yasasını; **Musa Peygamber** tarafından beşeriyete bildirmiş, fakat, yalnız Musa Peygamber'le yetinmeyerek **Hz. İsa, Hz. Muhammed** ve diğer peygamberler vasıtası ile de bu yasayı bütün insanlara ulaştırmaya devam etmiştir, şeklinde tanımlarlar.

Ülgen'in etimolojisi bizi şu tahlile götürüyor: Çince "İli" Allah demektir. "Ken", kelimesi genç; günç, kenz, kens, şekilleriyle "en kıymetli şey" anlamına gelmektedir. Buna göre Ülgen "Allah Hazinesi" anlamına gelir. Ayrıca "Ken", her yeri kaplamış, kuşatmış anlamına da gelmektedir. Buna göre de "heryerde hazır (ve nazır) olan ili" anlamına gelir ki, bize göre Ülgen bu olabilir.

Peringer'e göre, Karaylar'ın dili Tatarca veya daha çok Türk-Kıpçakca'dır. Karayların **Kenasa** ve okullarında bu dil kullanılırdı.(32) Polonya'daki **Karay Türleri, Kuman-Hazar Türkleri**'nin bakiyesidirler. Hazar Karaileri ile Kuman Karaileri iki ayrı Türk lehçesi kullanmalarına rağmen, inanç bakımından ortaklıkları, hemen kaynaşmalarını sağlamıştır. Karay Türkleri'nin Dili, Kıpçak ve Hazar Türkleri'nin dilinin karışmasından meydana gelmiştir.

Arkaik Hazar Türkçesi ile konuşan Karay Türkleri'nde "K" sesi "H" ile "K" arasında bir sestir.(33) Bu özellik Doğu Anadolu'da birçok **Kırmanç** aşiretinde vardır.

31. *M.A. Kaşgarlı, "Uygarlık Tarihi Açısından Ortaçağ Bizans-Ermeni İlişkileri", 1990 (Gayri Matbu 60 Sahife) s. 36.*
32. *A. Zajaczkowski, Karaims in Poland, p. 44.*
33. *M.A. Kaşgarlı, Türk Hazar İmparatorluğu, s. 28.*

Karay Türkçesi'ne; Yeh-Kün, Yeh-Baksün, Seher, Avaz, Firyat, Pirlik, Hasta, Vakt, Zeval, Kuvvet, Akıl, Sır, Din, Ummat, İnayet, Kenesa, Kurban gibi kelimelerin Anadolu Türkçesi'nde ve Kırmanç aşireterinde de yaşamaktadır.(34)

Karaim Türkleri'nin gün isimleri; Şabat-Kün (Cumartesi) Yeh-Kün (Pazar), Yeh Baskün (Pazartesi), Orta-Kün (Salı) Kan-Kün (Çarşamba), Kiçieyne-Kün (Perşembe), Eyne-Kün (Cuma)(35) olarak kulanılmaktadır. Gehinom, Şabat kün gibi kelimeler Karay Türkçesine **İbranice**'den geçmiştir.(36) Hazar coğrafyasının Kafkas bölgesi Türlerinden sadece **Karaçay, Malkar** dialektinde rastlanılan bazı kelimeler şunlardır. Bazlik-Huzur, Berne-Hediye, Borla=Üzüm, Boşatmak=Bağışlamak, Yüz=Silit, Kertme=Armut, Oraç=Ada.(37) Yaygın Karay şahıs isimlerinden bazıları şunlardır: Tomalay, Akbike, Aytulu, Manok, Beylik, Hnke, Altınkız, Severgelin, Biana, Tombul, Yalpacık, Sağdakçı, Çapak.(38) Doğu Anadolu'da içinde "ay" bulunan Gülay, Aydemir, Ayla, Ayhan, Akbike'nin ayrıca, Aybike, Günbike, Kızbike, Gülbike, Bey, Beyler, Özbeyler, Beytimur, Han, Hanlar, Hancı, Hasanhan ve Altunkız gibi isimlerin yanısıra Altun, Altunay, Günaltun..... gibi şahıs ve aile isimlerine çok rastlanır.

Kırım Karay Türkleri'nde erkek isimleri: Toktar, Toktamış (Duran Durmuş anlamında ailenin son çocuğuna verilen isim) Kadın isimleri: Aytoli (Dolunay), Akbike (Beyaz prenses), Bike, Buke (Prenses) Arzu, Nazlı, Sultan, Simit (Susam anlamında) Aile adları: Kalmuk, Komen (Koman), Hayvan isimlerinden esinlenen soyadları: Börü (Kurt), Bata (Dev), Calbörü (Kurşunî renkte kurt) Çegırke (Çekirge), Ferik (Horoz), Karga, horoz, Kırgı (Altmaca) Tokli, Tokluğ, (Bir yaşında kuzu), Soyadı olarak kullanılan yer adları: Kaleli, Kefeli, (Kaffal) Korsu (Kersonlu), Meslek adlarından gelen soyadları: Çavuş (Usta), Kalfa, Kapcu, Koycu (Çoban), Saatçi, Fizikî görünüşe uygun soyadları: Alyanak, Karakaş, Şişman: Ahlaki meziyetleri sergileyen soyadları: Kocak (Cesur), Oynak (hafif

34. *A. Zajaczkowski, a.g.e., s. 10.*
35. *R.S. Karaşemsi, Hazar Türkleri, s. 52.*
36. *A. Zajaczkowski, a.g.e., s. 19.*
37. *A. Zajaczkowski, a.g.e., s. 19.*
38. *R.S. Karaşemsi, Hazar Türkleri, s. 52.*
39. *M.A. Kaşgarlı, Türk Hazar imparatorluğu, s. 27-28.*

neşeli) yemek isimlerinden alınan soyadları: Katlama (Katmerli börek), Katık (yoğurt), Pesmet (Kurabiye), Tursu; renkleri konu alan soyadları: Pempek (Pembe), Sarık (Sarı)[39] dır.

Hazarlar'ın eski dinlerinin **Şamanizm** olduğu iddiaları doğru değildir.[40] Esasen Şamanizm bir din değildir. Türkler bu inanç yapısını din olarak kabul etmediler. **Hikmet Tanyu, Gök Tanrı** dininin **Hz. İbrahim**'den gelen hanifilik inancına benzeyen bir inanç olduğunu belirtmektedir.[41] Hz. İbrahim'in Türk dinî hayatındaki yerine tasasvvuf kayıtlarında da rastlanmaktadır.[42] **Vanî Mehmet Efendi**'nin Araisu'l-Kur'an isimli eserinde **Zü'l Karneyn**'in Oğuz Han olarak tefsir edildiği kaydedilmektedir.[43]

Ş. Kuzgun, Tanyu, Ögel, Zajaczkowski, Artamanov ve **Kafesoğlu**'na atıf yaparak, Hazar Türkleri'nin eskiden beri Tek Tanrı'ya inandıklarını, Gök Tanrı, **Ulu Tanrı**'ya iman ettiklerini belirtiyor.[44]

İbn Kesir, Zü'l Karneyn'in Hz. İbrahim (a.s.) zamanında yaşadığını, O'na inandığını, Kâbe'nin yapımında O'na yardım ettiğini belirttikten sonra Zül Karneyn'in aslen himyer'li bir melik olduğunu belirtiyor.[45]

İbn Saad'ın rivayetine göre, Hz. İbrahim (a.s.) oğullarından bir kısmına, Allah'ın isimlerinden bir isim öğretip, **Horasan** taraflarına doğru göndermiştir. Onlar gittikleri yerin ahalisine Allah'ın adını öğretmişler, Hazarlar'ın Meliki, Hz. İbrahim'in soyundan gelen bu çocuklarla karşılaşmış ve bu çocuklar ona Allah'ın emirlerini öğretmişler ve bu Melik'e "Hakan" adını vermişlerdir.[46]

Ş. Kuzgun'a göre Haniflik inancı, Türklere ve Hazarlara, **Zü'l Karneyn** kanalı ile gelmiş olabileceği gibi, bizzat Hz. İbrahim'in çocukları ve onların soyu vasıtasıyle de gelmiş olabilir.[47]

40. *L. Rasony' **Türk Devletinin Batıdaki Varisleri, Hazarlar**, Ankara, 1983, s. 115; A. Koestler, a.g.e. 17, Yılmaz Öztuna, Türkiye Tarihi, İstanbul, 1977, c. I/ s.192.*
41. *H. Tanyu, **Türklerin Dini Tarihçesi**, s. 21.*
42. *Y. Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Ankara, 1990 s. 52.*
43. *Ş. Kuzgun, a.g.e. 88.*
44. *Ş. Kuzgun, a.g.e., 88.*
45. *İmadüddin Ebu'l Fida İsmail b. Ömer b. Kesir ad-Dimeşki, **El-Bidaye ven-Nihaye** Beyrut 1966, II/102 Beyrut, s. 102.*
46. *Ebu Abdillah Muhammed b. Saad, **et-Tabukatül'l** Kübra, Beyrut, 1960 I/47-48.*
47. *Ş. Kuzgun, **a.g.e.**, s. 90, Genel Bibliyografya için bkz., Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, İstabul, 1980; Ziya Kazıcı-Mehmet Şeker, **İsam Türk Medeniyeti Tarihi**, İstanbul, 1982; Ali Sevim, **Malazgirt Meydan Savaşı**, Ankara 1971.*

4. ANADOLU TÜRKLERİ

Anadolu Türk Tarihi'ni Azerbaycan ve Kuzey Irak Türk tarihinden farklı düşünmek mümkün değildir. Gerek bölgeye gelen Türk unsurların boy adı ve gerekse tarihi dönem itibariyle bölge; Türk kimliğine aynı çağda kavuşmuştur.[48] Anadolu Türk Tarihini **Z.V. Togan, Saka Türkleri** ile başlatmıştır. Başka bir ifade ile O, Sakalar'ın yayılma alanı içerisinde Anadolu'yu özellikle Kuzeydoğu, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'yu göstermektedir.[49] Ayrıca bölgede Hunlar'ın, mevcudiyeti de görülmektedir.[50] Görüldüğü gibi Anadolu Medeniyetinin Ermeni ve Yunanlılar ile başladığında ısrar etmek, düzeltilmesi gereken yanlış bir yaklaşımdır.[51]

Anadolu'ya gelen **Turanî kavimler** ve yönetici hanedanı Türk olan federasyonlardan sonra Anadolu'ya Müslüman Türklerden evvel "kopuk göçler" halinde de gelmeler olmuş ve Anadolu Kağansız ve Klansız Türk göç dönemi yaşamıştır. XI. asırda tazelenmiş Türk göçü ile 1071 tarihi, İslam olan Türkler'in Anadolu'daki kardeşlerine kavuşma tarihidir"[52] denilebilir ki, İslamiyete, ilk giren Türkler Doğu ve Güneydoğu Anadolu Türklüğüdür. Zira, İslamiyet diğer Türk ellerine ulaşmadan evvel bu bölgeye girmiştir. İslamiyet bu bölgeye girdiği zaman bir kısım Türkler, bu bölgede meskun idiler.[53]

5. IRAK TÜRKLERİ

Türklerin Irak'a girişleri, Anadolu'ya gelmelerinden daha önceki bir zamana dayanmaktadır. Tarihçilere göre Türklerin Irak'a ilk gelişleri Emeviler döneminde gerçekleşmiştir.

48. *Z. Velidi Togan, **"Sakalar"**, 1969 yılında Tahran'da Yapılan Reşideddin Seminerinde Verdiği Tebliğ, Daha Sonra "Sakalar" **B.T.T. Dergisi**, s. 17-23, İstanbul, 1987; H.K. Türközü "Türk Sakalar İskitlerin Batıya Göçleri ve Türklerin Ön Asya'da Doğuşları" **T.K. Dergisi**, s. 226, Şubat, 1982 s. 232-237; T.Tahran "İskitlerin Dinî İnanç ve Adetleri", **Tarih Dergisi**, İstanbul, 1969, s. 23 s. 145 - 169.*
49. *T. Tarhan "Anadolu"nun Bozkır Kavimleri Kimmerler ve İskitler" Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", 02 Mayıs 1984, İstanbul, (Radyo konuşması)*
50. *A. Çay, "Anadolu"nun Türkleşmesi I "Selçuklu Öncesi" **Türk Kültürü Dergisi**, Mart, 1983, Ankara s. 239, s. 183 - 188.*
51. *Türkkaya Ataöv, **A. Brief Clance at the Armenian Guestion**, Ankara, 1984, s. 7 - 8.*
52. *A. Afet İnan, "Osmanlı Tarihinin Karakteristik Noktalarına Bir Bakış", 2. **T.T.Kongresi**, İstanbul, 1943.*
53. *Abdurrahman Güzel-Ş. Kaya Seferoğlu, "İslamiyet'e Anadolu'da Giren Türkler" **Milli Kültür** s. 54, Eylül 1986, Ankara, s. 32-40.*

Abbasiler'in iktidara gelişi ile Arap olmayan müslümanlara da çeşitli görevlerin verilmesine başlanmıştır. Bu münasebetle halifelerin hassa askerleri ve inzibat birlikleri arasında Türkler de yer aldı. Bunlar; **Fergana, Taşkent** ve **Maveraünnehir**'den VIII. yüzyılın ikinci yarısında az sayıda, IX. yüzyılda kalabalık aileler halinde gelenlerdi. 675 - 680 yıllarında Horasan valisinin emrinde iki bin Türk okçusu vardı. Abbasiler'de, Türklerden özel muhafız birlikleri teşkiline **Halife El-Me'mun** zamanında başlanmıştı. 694 yıllarında Küfe Valisi **Haccac Bin Yusuf** kendisine Türklerden müteşekkil bir ordu kurdurmuş, bunlardan askeri amaçlara hizmet için özel bir kuvvet teşekkül ettirmişdi. Bunların yerleşmeleri için bugünkü Vasıt (Kut) Vilayeti yakınlarındaki Bedre Kasabası uygun görülmüştü.

Abbasi Halifesi **Cafer El-Mansur**, Bağdat'ı inşa ettikten sonra özel bir garnizon kurarak Türklerden bir alay oluşturmuştur. Ayrıca Abbasi ordusunda önemli Türk Komutanlar bulunmaktaydı. Abbasiler'de Türklere tahsildarlık vb. sivil vazifeler yanında valilik, haciblik gibi yüksek idari makamlar da veriliyordu (754 - 775) Daha sonra Halife **Harun El-Reşit**'in (786 - 809) askerlerinin vefakâr, çalışkan olmalarından dolayı muhafız birliğini Türklerden oluşturduğu da tarihi bir gerçekrtir.[54]

Halife **Mu'tasım,** Türk askerlerinin cesaretine hayran kalarak, ağabeyi Me'mun'un Fars kökenli askerlerine karşı, kendi etrafına Türk askerlerini toplatmıştır. Halife Mu'tasım'a bağlı birliklerde Türk sayısının artması üzerine, bunların bozulmamaları için, Bağdat'a 120 km. mesafedeki Samarra şehri inşa edilerek aileleri ile birlikte 40 bin Türk buraya yerleştirilmiştir. Böylece Türklerin yerleşmek için Irak'a girmeleri Halife Mu'tası'm döneminde gerçekleşmiştir. 935 yılında yönetim içindeki Türk nüfusu küçümsenmeyecek bir siyasal güç unsuru haline gelmiştir. **Büveyhiler**, 945 yılında, Bağdat'a girdiği zaman Türkler vasıtasıyla halife adına her şeyi kontrol altına almışlardır. O arada Azeri askerler de Irak'a getirilmiştir.[55]

54. *Claude Cahen, **Türklerin Anadolu'ya ilk Girişleri (XI. Yüzyılın ikinci Yarısı)** çev.Y.Yücel B. Yediyıldız, Ankara, 1988; Oğuz Ünal, **Türkiye Tarihine Giriş Horasan'dan Anadolu'ya,** Ankara, 1980.*

55. *Coşkun Alptekin, **The Reign Of Zangı (1127-1146),** Erzurum, 1978.*

Irak'a Selçuklular tarafından yapılan ve Türk göçünün esasını teşkil eden büyük göç akımı 1050 yılından sonra gerçekleşmiştir. 1055 yılında Bağdat'a girmiş olan Selçuklular döneminde Türkler Kitleler halinde Irak'a gelmişlerdir. Bunlar Tavuk (Dakuk) bucağı etrafında yerleşim merkezleri kurmuşlardır. Türk göçleri **Karakoyunlular** (1350) ve **Akkoyunlular** (1470) döneminde de devam etmiştir.[56]

Selçuklular, İlhanlılar, Erbil Atabeyleri, Karakoyunlular, Akkoyunlular zamanında bölgenin Türkleşmesinin hızlandığı tesbit edilmektedir. Ayrıca **Yavuz Sultan Selim** Musul bölgesini 1516 yılında topraklarına katmış, **Kanuni** 1534'te Bağdat'ı alarak bölgenin tamamının Osmanlı İdaresine girmesini ve buradan yoğun bir Türk yerleşiminin gerçekleşmesini sağlamıştır.

B. BÖLGENİN TOPONOMİSİ

Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgesi ile bu bölgenin yakın çevresinde Gök Tanrı İnancı ve Karai izlerini ararken Hazar Türk toponomisinden de yararlanılma cihetine gidilmiştir. Hazar Türkleri'ni meydana getiren çeşitli Türk oba ve oymakları düşünüldüğünde, Türkler'deki **"Vatanla göç prensibi"**ne[58] uygun olarak yer adı da olabilen bu Türk boy isimlerine diğer Türk bölgelerinde rastlanılmaktadır. Buna göre Hazar bölgesindeki Türk yer isimleri, Hazarlar'ın devlet kurdukları bölgeye gelmeden evvelki yurtlarında da kullanıyorlardı. Nitekim Hazarlar'ın Doğu ve Güney Doğu ağırlıklı olmak üzere Kuzey-Güney doğrultusunda Anadolu'ya yayıldıklarını, buralara verdikleri yer isimlerinden takip edebiliyoruz. Prof. Dr. **A. Mecit Doğru**, "Yukarı Kür Boylarının Yer Adları Üzerinde Bir Araştırma"[59] isimli eserinde, bu kapsama giren birçok yer ismi tesbit etmiş ve bunların Türkçe manalarını, etimolojilerini ve Türk coğrafyasındaki yerlerini onomastik itibariyle tartışmıştır.

56. *Mehmet Köymen, "Irak Selçukluları Devleti" (1118-1194), **Tarihte Türk Devletleri I.** Ankara, 1987, s. 415 - 421*

57. *Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul, 1971.*

58. *D. Yıldırım "Coğrafya'dan Vatana Geçiş ve Vatan ile Göç Ediş Problemi," **Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984, Ankara)** Ankara, 1984, s. 157- 168.*

59. *A. Mecit Doğru, **Yukarı Kür Boylarının Yer Adları Üzerine Bir Araştırma,** İstanbul, 1985.*

Yazar yer isimleri itibariyle taradığı sahayı, "Yukarı Kür Boyları deyimi ile Göleden çıkıp Hazar Denizi'ne dökülen Kür Nehri'nin Türkiye ve Ahıska'da kalan kısmı"[60] olarak tanımlamakta ve bizim de katıldığımız şu teşhisini açıklamaktadır;

"Kafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu, Selçuklular daha bu bölgeye gelmeden çok önceleri Türkleşmiştir. Şöyle ki, daha miladî ilk asırlarda Kafkas Dağları'nın kuzeyinden dalga dalga Bulgar, Kıpçak ve Hazar akınları gelerek çok aşağılara kadar indiler. Ne varki bunlar Hıristiyanlığa girdikten ve ilk Türklerin buralara müslüman olarak geldikleri zannedildiğinden, Türklük gerçeğini gözler görmez oldu. İşte bu gün yabancı kaynaklı olduğu zannedilen ve Oğuz Türkçesi'ne benzemeyen yer adları bunların hatıralarıdır. Bölgede Oğuzlar'ın izleri, İslamiyet öncesi Kuzey Türk kavimlerininkine göre azdır."[61]

Yazarın bu teşhisini doğrulayan ve bir kısım Türklerin İslamiyete Anadolu'da geçdiklerini gösteren, Onların Anadolu'ya gelmeden evvel Gök Tanrı inancına mensup olduklarını, Anadolu'da İsevî ve Musevî bir dönem geçirdikten sonra bu topraklarda İslamiyete girdiklerini gösteren çalışmalar da yapılmıştır.[62]

Hazar bölgesi cümlesinden Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da aranılan Karai izleri, bize; **Gagauz** ve **Süryanî** konularında da bir takım ipuçları verecektir. Biz bu ipuçlarını şu örneklerle açıklıyoruz;

Adigön (Edigön), Ahıska-Gürcistan; Adagun Doğu Türkistan; Adgon, Bulanık-Muş,[63] Odigan, Yakutlarda kadın Şaman.[64]

Agara, Ahıska-Gürcistan; Agara mahallesi Çukur köyü, Şavşat-Çoruh[65]

Ağcakale, Reke nahiyesi-Gence; Ağcakale, Revan; Ağcakale; Çıldır.

lıçayır), Hanak.[66]

60. *A.M. Doğru, **a.g.e.**, s. 3*
61. *A.M. Doğru, **a.g.e.** s. 3*
62. *A. Güzel-Ş.K. Seferoğlu, **a.g.m.** 32-39.*
63. *A. M. Doğru, **a.g.e.** s. 4*
64. *Z. Gökalp, **Türk Medeniyet Tarihi**, İstanbul, 1976, s. 118 - 122.*
65. *Bkz. Y. Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, s. 41 Hamza Zülfikar, **Bitlis, Muş Yöresinde Halk Kültürü, Atatürk ve Kuvay-I Milliye Hareketleri**, Ankara, 1992, s. 9-21.*
66. *A.M. Doğru, **a.g.e.** s. 4-6.*

Al, Kırım; Al, Posof; Al Mezraı, Genç, Bingöl.[67]

Albız (Alvız); Rabat Kalesi, Çıldır[68]; Albız, Türk mitolojisinde şeytan anlamına gelmektedir.

Ardahan, Isfahan-İran; Ardahan, köy Hekimhan, Malatya; Arthan, köy Palu-Elazığ[69]

"Art" Yakutça'da Tanrı demektir.[70] Art, Tanrı olarak kabul edilince, Han-Kağan anlam birliğinden hareketle Kağan'a uluhiyet atfedilerek ard+han ve Arthan şeklinde yer ismi yapıldığı düşünülebilir.[71]

"Tov" Balkarca dağ demektir. Arda-Tov Urallarda dağ adıdır. Arda-Tov, Tanrı dağı anlamında olabilir. Türk mitolojisinde Dağın kutsiyeti bilinmektedir.

Arele (süngülü), Posof; Arele, Çıldır; Aril; Tunceli-Nazmiye ilçesinde bir oymak[72]

Aşkale, Ahıska, Gürcistan; Aşkale, Erzurum.

Azgur, Ahıska-Gürcistan; Azgur, Hizan, Bitlis; Azgır, Kazakistan,

Baban, Ölçek-Ardahan; Baban, Macaristan,

Badele, Posof; Badola, Macar adı,

Bağdat, Ahıska-Gürcistan; Bağdat köyü-Urfa; Bağdat, Batı Türkistan.

Baratlı, Tiflis-Gürcistan; Barat, Yusufeli-Çoruh; Baratlı, Kıpçak adı [73]

Bordusan, Meşe Ardalan'da bir yer; Bordusan, bir Kıpçak oymağı adı[74]

Bülbülen (Bülbülan), Ardahan Ardanuç arasındaki dağlık bölge; Bulbulan, Batı Türkistan.[75]

67. *M. Eröz, **Hristiyanlaşan Türkler**, Ankara, 1983; A.M. Doğru, **a.g.e.** s. 6-24*
68. *M.F.Kırzıoğlu, **Kars Tarihi**, İstanbul, 1953 s. 335.*
69. *A. M. Doğru, **a.g.e.**, s. 9.*
70. *Z. Gökalp, **a.g.e.** s. 84.*
71. *Ö. İzgi, **Kutluk Kül Kağan, Bögü Kağan ve Uygurlar**, Ankara, 1986 s. 15-19.*
72. *A.M. Doğru, **a.g.e.** s. 9-10.*
73. *A. M. Doğru, **a.g.e.** s. 10-11.*
74. *M. F. Kırzıoğlu, "Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında ilk Kıpçaklar" Erzurum, 1968 sh.12; Prof. Dr. A.M. Doğru, **Yukarı Kür Boylarının Yer Adları Üzerinde Bir Araştırma**, İstanbul, 1983, s. 9).*
75. *Bay Mirza Hayıt, **Türkistan, Rusya ile Çin Arasında**, Ankara, 1946, s. 285.*

Cakh Su, Posof, kelime anlamı Azakça güzel, hoş, yahşi; Cag Suhay, Doğu Türkistan; Caksu, Kırım.(76)

Cicor (Buaklı), Göle; Cicor, Baratlı-Tiflis; Cicor, macar adı,

Cin-dağı Şavşat-Posof-Ardahan arasında; Dörbelcin, Doğu Türkistan; Şargal-Cin, Orta Asya; Cinis, Ahıska-Gürcistan; Cinis; Aşkale-Erzurum.,

Çalan, Çıldır; Çala, Ahıska-Gürcistan; Çala, Azerbaycan; Çala, Tortum-Erzurum; Çala, Kıpçak adı; Çala, Arpaçay; Çala-dırji, Midyat-Mardin; Çala-düdü, Midyat-Mardin; Çala-Kas, Karakoçan-Elazığ; Çalabozur, Erzincan,

Çalabaş, Ardahan; Çalbaş, Kırım,

Çardaklı, Göle; Çardaklı, Kerkük-Irak, Çardaklı, Taşıma Nahiyesi-Tiflis(77)

Çiya-hor, bir mevki adı Çıldır; Çiya, Doğu Andolu aşiret dilinde dağ; Tığa, Yakutca'da dağ; Çiyabazur, Doğu Türkistan'da.(78)

Çıdır, Yıldırım anlamına gelen 1124'te Çıldır Gölü kenarında yerleşen bir Kıpçak oymağının ismidir. Çıldır,. Bingöl'de dağ; Çıldır-Oba, Kilis Gaziantep.(79)

Damal (Damala) Posof, Ağ-Damal, Revan; Gır-Damal, Göle; Kinzo-Damal, Ardahan(80)

Davali, mevki, ölçek, Ardahan; Taveli, Kırım; Duvalî, Kıpçak adı

Dikan (Baştoklu), Hanak; Dikan, tepe Bingöl;(81)

Dokuzpınar Dağları, Hanak, Posof; Tokuz Bulak, Doğu Türkistan, dokuz Türk İnanç Kültüründe kutsal bir sayıdır.(82)

76. *A. M. Doğru, **a.g.e.**, s. 16.*
77. *A. M. Doğru, **a.g.e.**, s. 17-20.*
78. *A.M. Doğru, **a.g.e.**, s. 21.*
79. *M. F. Kırzıoğlu, **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451 - 1590) Ankara, 1976, s. 48.***
80. ***İçişleri Bakanlığı Meskun Yerler Kılavuzu, C.1 ve II. Ankara 1946, Türkiye Mülki İdare Bölümleri, Ankara, 1977, s. 465.***
81. *A.M. Doğru, **a.g.e., s. 22.***
82. *B. Ögel, **Türk Mitolojisi II s. 269 - 272, Y. Kalafat, Doğu Anadolu'da Eski Türk inançlarının İzleri, s. 93.***

Erince, Ahıska-Gürcistan; Erince-Çıldır; Genç, Hanak; Genç, Kırım; Genç; Özbek Türkçesi'nde kireç. Gence, Kafkasya; Gence Mezrası, Zara, Sivas; Kencek, Divani Lugatı Türk'de, bir Türk oymağının adıdır. Kazak Türkçesi'nde kence, küçük kardeş demektir.(83)

Göle, (Merdinlik) Kars; Göle, Baykan-Siirt; Göle-Macaristan(84).

Hanak, Kars, Hanak-Atam, Doğu Türkistan; Hanakın, Kerkük-Irak; Kavak, Şarkışla-Sivas; Kavak, Samsun.

Heve, Hazar Denizi'nin kuzey doğusunda bir kasaba; Heve, (Derindere), Ardahan; Heve (Sürügüden), Göle; Heve (Erdal), Tutak-Ağırdı; Heve, Batı Türkistan; Heve, Çuvaşcatâ koyun; Hive, Türkistan'da Yomut Türkmenlerinin bir kolu.(86)

İmirhev, Şavşat; İmir, Tiflis; İmir Terekemesi, Kars dolaylarında bir Terekeme boyu.(87)

Irak, Göle; Irak, Mutki, Bitlis.(88)

Karatavuk, Göle; Karatavuk, Kırım; Karatavuk, Gence-Kafkasya.

Kars, Bulgar Türkleri'nin Vanad boyundan bir urug; Karsa, Kırım; Karslar, Kırım.

Kaz Dağı, Orta Asya, Kazben Doğu Türkistan; Kaz-aul, Maykop-Kırım; Kaz, Türk mitolojisinde kutsal hayvan, Kamara, Kırım; Kamaran, Memeran, Bingöl(89).

Kertene, (Akkiraz), Kurtkale-Çıldır.

Kert, köy Çekoslovakya, Kert kürt demektir. Kert, Pülümür-Erzincan.(90)

Kiknet, Ahıska-Gürcistan; Kikine, köy Kırım.(91)

83. *A.M. Doğru, **a.g.e.**, s. 25-27.*
84. ***İçişleri Bakanlığı Meskun Yerler Kılavuzu, C.1. II. Ankara 1946; Türkiye Mülki İdare Bölümleri, Ankara, 1977. s. 5.***
85. *Necdet Sevinç, **Gaziantep'de Yer Adları ve Türk Boyları, Türk Aşiretleri, İstanbul, 1983, s. 1-131.***
88. *Mehmet Eröz, **Doğu Anadolu'nun Türklüğü, istanbul, 1982, s. 185 - 186.***
87. *A. M. Doğru, **a.g.e.** s. 34.*
88. ***İçişleri Bakanlığı Meskun Yerler Kılavuzu, Mülki İdare Bölümleri, Ankara, 1977, s. 178.***
89. *A.M. Doğru, **a.g.e.**, s. 35-37.*
90. ***İçişleri Bakanlığı Meskun Yerler; Köylerimiz, Ankara, 1981, s. 712.***
91. *A.M. Doğru, **a.g.e.**, s. 39.*

Kirman (Güzçimen) Ardahan; Kirman çayırı, Erzincan; Kerman (Kalei-k), Kırım; Kerman, (Sarı-k) krım; Kerman-Hey, Kırım; Kermancak, Kırım; Kerman (Sah-k), Kırım[92].

Kora, Hoçuvan-Ardahan; Kora, Kafkasya; Koran, Diyadin-Ağrı; Koran, Tutak-Ağrı; Koran, Malazgirt-Tunceli; Koran, Çatak-Can; Koradan, Kırım.[93]

Kosar Ayvalı; Göle-Kiçi Kosur, Dağıstan; Ulu-Kosur, Dağıstan-Kosar, Kıpçak Türkleri'nden bir boyun adıdır.

Kotan-Gülü, Akçadağ-Malatya; Kotan-düzü, Pasinler, Erzurum; Kotan, Kangal-Sivas, Kocanlı Sarıkamış-Kars; Kotan, Doğu Türkistan; Kotan, Doğu Anadoluda pulluk demektir.

Kür (nehir), Ardahan, Gence; Kür, (nehir) Doğu Türkistan, Kür, (dağ), Kazakistan; Kür mezraa, Pülümür-Tunceli; Kür, (köy), Bingöl, Kür, (köy) Tebriz.

Küre-veran (virane küre), Çıldır; Küre, Ortaasya; Küre, Demirtapı-Azerbaycan; Küre, Ardanuç-Çoruh; Küreçur, Posof; Küre, Yakut Türkçesinde Tanrı demektir[94]. Bu bir ilahi esma da olabilir.[95]

Lori (Yokuş dibi), Ardahan; Lori çay, Çoruhun kolu; Lori, şehir Gürcistan; Lori, Doğu Türkistan; Lori-Kon, Keban-Elazığ; Lori Kan, Diyarbakır; Lor (lur), bir Türk oymağının adıdır.

Manas, Ahırkelek; Manas, (dağ) Kafkasya; Manas-i, Bayburt-Gümüşhane.

Manyok (Uzunova), Ardahan; Monyak (Munyak) Kırım.

Okra-Kotan (köy) Meşeardahan; Okraya, Kırım; Divan-i Lügati Türk'de Okra, yem zamanı kişneyen at anlamındadır.

Oş-Ora, Ahıska, Gürcistan; Oş, Kırgızistan; Oş, Kırım.

Panik (Tunçoluk), Ardahan; Panik, Iğdır; Panik, Çermik-Diyarbakır; Pağnik, Kemah, Erzincan; Pağnik, Mazgirt-Tunceli; Panak-akın; Doğu Türkistan, Bişhozgom (Kazlıköy), Ardahan; Pişarga, Kırım; Purut (Eşmepınar), Çıldır; Burut, Çermiş-Diyarbakır; Burut, Tiflis; Purut, Kıpçak Türklerinden bir oymağın adı.

92. A.M. Doğru, **a.g.e.**, s. 40.
93. **İçişleri Bakanlığı Meskun Yerler**, A.M. Doğru, a.g.e., s. 47.
94. A.M. Doğru, **a.g.e.**, s. 49 - 56.
95. A.M. Doğru, **a.g.e.**, s. 55 - 68.

Sabadur Kuzukaya), Çıldır; Saba-ga, Kırım

Salot (Dereyolu), Göle; Balut, Sarıkamış; Salut, Azerbaycan; Salut, Kemaliye-Erzincan; Solu, bir Kıpçak adı.

Sarıkamış, Tiflis; Sarıkamış, Kars; Sarıkamış, Batı Türkistan; Sarıkamış, Doğu Türkistan.

Senger-tabya, Ardahan; Senger-mezraa, Kahta-Malatya; Singir, Pötürge-Malatya; Sengir, Batı Türkistan; Sengir, Uygurcada dağ eteği demektir.[96]

Sivin (Filizli), Göle; Sivin (Zivin), Sarıkamış-Kars; Sivin, Kozan bölgesi, Zivin-çin elik, Midyat, Mardin; Zivin-göl, Şırnak.

Tara, Tuzluca-Kars; Tura, Doğu Türkistan

Türke-Şen (Yiğitkonağı), Göle, Türkeşen, Tiflis; Türkeşen, Kerkük; Türkeşin, Gevaş, Van; Türkmenşen, Digor-Kars; Tirkeşin, Oğuzeli-Gaziantep.[97]

Uğuz, dağ Hanak; Uğuz, dağ Kafkasya; Uğuzlu, Arpaçay, Kars; Uğuz-tepe, Kırım.[98]

Vale, köy ahıska-Gürcistan; Vale, Porje, Gagauz köyü, Basarabya.[99]

Vel, (Sevimli) Hanak; Vel (Cırıtdüzü), Şavşat; Vel, Hazar denizi kenarında; Vel, Volga nehrinin kolu.

Zeg, Çıldır; Zek, Sarıkamış; Zak, Doğu Türkistan.[100]

C. DİNÎ TARİHİ

Araştırmaya aldığımız bölgenin dinî tarihi itibariyle yer verdiğimiz dinler; Türklerin bu bölgeye taşıdıkları Gök Tanrı inanç sistemi gibi dinler ile bu bölgede taraftar bulmuş olan Yahudilik ve Hristiyanlıktır.

96. A. M. Doğru, **a.g.e.**, s. 69 - 79.
97. A. M. Doğru, **a.g.e.**, s. 79 - 81.
98. **Harita Genel Müdürlüğü Haritaları, 1 : 200.000 ve 1.800.000 Erivan, Tiflis, Bakü, Tebriz, Paftaları.**
99. **Kirman Şah, Kırım Maykop, Bükreş, Çıldır ve Irak Paftaları.**
100. A.M. Doğru, **a.g.e.**, s. 86 - 88.

1. GÖK TANRI İNANÇ SİSTEMİNDE DİNİ HAYAT

İslamiyet öncesi Türk hayatı üzerinde araştırma yapan bilim adamları, Türk inançları ve dinleri üzerinde de durmuşlardır.(101) Tarihi kaynaklardan, etnoğrafik malzemeden gelen bilgilerin ışığı altında yapılan değerlendirmelerde de, Türklerin hayat tarzlarına bağlı olarak tarihi süreç içinde muhtelif dinî inançlar içinde yaşayışlarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır.(102) Farklı zamanlarda oluşan ve hayata karışan bu inançları, yaşadıkları ve hayata geçirdikleri biçimleriyle ifade etmek, yazıya alınmamış olmalarından dolayı, mümkün değildir. Bundan dolayı, biz onları, ancak elimize geçen bilgiler çerçevesinde sadece tarif ve tasvir etmeye çalışabiliriz. Semavî dinlerden önceki devreye ait Türk inançlarını, bugünkü görüntülerine bakarak, biz, bir **"İnanç Yumağı"** şeklinde ifade etmek istiyoruz. Farklı zamanların farklı inançlarından oluşan bu inanç yumağı, tarihin bilinmeyen devirlerinden itibaren Orta Asya Türkleri'nin, atalarımızın hayatında örülmeye, oluşmaya başlamıştır. Bu inançlar günümüzde de varlıklarını korumaktadırlar.

Türk dünyasının bütününe baktığımız zaman, semavî dinler içinde büyük çoğunluğun İslam dinine intisap ettiğini görürüz. Ancak, tarihi seyri içinde Yahudiliğe ve Hıristiyanlığa intisap eden ve bugün de hayatlarını bu dinlere bağlı olarak sürdüren Türk toplulukları mevcuttur.(103) Bunların dışında yaşıyan dinlerden **Budizim**'e, **Maniheizm**'e intisap etmiş Türk kitleleri mevcut olmuştur.(104) Ancak günümüzde, bu dinlere mensup Türkler, çok küçük grupları oluşturmaktadır. Ayrıca, Türk inançlarını, günümüze ulaşan biçimleri ile devam ettiren ve yaşayan Orta Asya ve Sibirya Türk kavimlerine çağımız tanıktır.(105) Şüphesiz, bu inançların, çeşitli faktörlere rağmen kendilerini korumaları, ancak, yeni dinlerin inanç sistemiyle imtizac etmiş olmaları ve bu yeni hayat içinde kendilerine yaşama alanı bulmalarıyla açıklanabilir. Bu yüzden onların, aslî vasıflarını korusalar bile, değişikliklere uğradıklarını da kabul etmemiz gerekir.(106)

Batılı araştırmacılar Orta Asya ve **Sibirya Türkleri** arasında tesbit edilen ve kısmen Tarihi kaynaklarla beslenen Türk dinî inançlarını, bu topluluk içinde temsil eden din adamlarını nisbetle ifade etmeyi tercih etmişlerdir.

Avrupalı etnoğraflar, **Tunguz Kavimleri**'nde benzer inançları temsil eden Şaman'ı dikkate alarak, Türk inançlarını da bu ad altında incelemeyi adet haline getirmişlerdir.(107) Bu kavram daha sonra **Şamanizm** biçimine dönüştürülerek sadece Orta Asya ve Sibirya Türkleri'nin semavî dinlerle tanışıncaya kadarki dinî inançlarını değil, yer yüzünde görülen benzerlerini de ifade eden umumi bir muhteva kazanmıştır. Türkler ise, kendi dinî inançlarını temsil eden tipleri **Kam, Baksı, Ozan, Oyun** gibi adlarla çağırmıştır.(108) Dolayısıyla, eski Türk inançlarını Şamanizm adı altında toplayıp incelemenin doğru olamayacağı düşüncesindeyiz.

Başlangıçan bu yana Türk hayatına ait inançlar, tarihî kaynakların ve günümüz etnoğrafik malzemesinin verdiği bilgiler çerçevesinde incelendiğinde onların, merkezinde Tanrı olan inanç yumağı halinde karşımıza çıktığını görürüz. Türklerin yaşadığı bugünkü coğrafî sahanın vüsatı dikkate alınırsa, yumağın çok geniş bir sahaya yayıldığını ve hatta dağıldığını söyleyebiliriz.

Türkler'in inanç yumağını gözden geçirir ve ana hatlarıyla ifade etmek istersek, bu inancın merkezinde Tengri vardır. Bunu yardımcı ve koruyucu iyeler, gök ve yer iyeleri, kara iyeler ve ata ruhu / arvak'lar ile tamamlamak mümkündür. Türk hayatında bu olağan üstü güç sahibi varlıklarla, insan hayatı arasında aracılık yapan din adamına Kam adı verilmektedir. Türk hayatında pek çok fonksiyonu üstlenen Kam, dinî otoriteyi temsil eder. Türkler, iyiliklerin ve kötülüklerin iyelerden ve arvaklardan geldiğine inanırlardı. Bu yüzden onları kızdırmamaya, onların yardımlarını kazanmaya, onları memnun etmeye çalışırlardı. Bu yüzden atalarımız Türkler,

101. *Bkz. H. Tanyu,* ***Türklerin Dini Tarihçesi****, İstanbul, 1978 s. 27.*
102. *Bugün Yeryüzünde, Türklerin Büyük Çoğunluğu İslama Mensuptur. Ancak, Bunun Dışında Hristiyan, Musevi, Budist, Lamaist ve Göktanrı (Kamlık) İnançlarına Bağlı Olarak Yaşayan Türkler de Mevcuttur.*
103. *Hristiyan Dinine Mensup Türkler* ***Gagauzlar, Çuvaşlar, Yakutlar*** *(Bir Kısmı),* ***Volga-İdil Türkler'i, Kazak Türkler'i*** *(Bir Kısmı), Kumanların Bakıyyesi* ***Musevi Türkler, Karaylar*** *(Polonya ve R.F), Tatarlar (İdil-Yayık ve Kazan).*
104. *Kansu Yöresi Türkleri* ***Budisttir.*** *Sarı Uygurlar,* ***Lamaistir.***
105. *Başlangıçtaki Türk İnançlarını Devam ettiren Türkler Arasındaki Yakut Türkleri, Sibirya ve Altay Türkleri Görülmektedir.*
106. *M.Cihat Özönder, "Türk ve Kore Halk İnançları Arasında Benzerlikler",* ***III. M.T.F.K.B.*** *C. IV. Ankara, 1987 s. 241 - 256; A. Kelemen, "Macar Şamanizimin Psikolojik Araştırmaları Hakkında",* ***XVI. M.T.T.K.B.****, Ankara, 1979 s. 183 - 193.*
107. *M. Eliade,* ***Shamanism****, s. 3-5.*
108. *M.F. Köprülü,* ***Edebiyat Araştırmaları****, Ankara, 1966, s. 57 - 58.*

yılın belirli zamanlarında, Tengri, iyeler ve arvaklar için ayinler düzenler ve ayinlerde kurbanlar kesip şükranlarını onlara sunarlardı. Her varlığın bir iyesi olduğuna inanan Türkler, onları kurban ve saçı ile kazanmaya çalışırdı.(109) Hun Türkleri, yılın ilk ayı içinde Kağan'ın sarayında ve Haziran ayında mukaddes ırmak yöresinde, Tengri, iyeler ve arvaklara, ayinle, at ve koyun kurban ederlerdi.

Hunlarda görülen bu ayin, aynı şekilde **Köktürk, Uygurlar** zamanında da **Tamir Irmağı**'nın kaynağında sürdürülmüştür. Bu ayinlerde, Kağan, saygı ve baş eğme işareti olarak gündüz, güneşe, gece dolunaya yüzünü dönerdi.(110)

Türkler, herhangi bir işe karar vermeden önce durumlarını ayın ve yıldızların hareketlerine bakarak tayin etmeye çalışırlardı.(111) Hun, Köktürk ve uygur Türkleri arasında rastlanılan kurban sunma merasimlerini diğer Türk kavimlerinde de görmekteyiz.

Mesela, Tabgaç Türkleri arasında ilkbahar ve sonbahar aylarında ata ruhlarına kurbanlar kesilirdi. Kurban sunuluşunda at ve koyunların kesiminden sonra, çevreye kutlu sayılan kayın ağaçları dikilirdi.(112)

Köktürk çağında od'a ateşe, ocağa karşı da saygı gösterildiğini görüyoruz. Od'a ve Ocağa karşı Türkler'in gösterdiği saygı ve inancın köklerini tesbit etmek güç olmakla beraber, I. Kafes- oğlu, bunun Zerdüşt dinî tesiriyle Batı Türklüğüne geçmiş olacağı ihtimali üzerinde durur.(113) Buna delil olarak, bu inancın Doğu Türkler'i arasında bulunmamasını gösterir. Ancak, biz Ergenekon efsanesini dikkate alarak, (114) bu inancın Türkler arasında daha eski zamanlara uzandığı ve kendilerine mahsus olduğu ihtimalinin de yabana atılmayacağı kanaatindeyiz.(115)

109. *H. Tanyu, "Eski Türklerin Dini Totemcilik ve Şamanlık Değildir", **V. Milli Türkoloji Kongresi**, İstanbul 1985, A. İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara, 1968 s. 245 , 415 - 418.*
110. *İbrahim Kafesoğlu, **Türk Bozkır Kültürü**, s. 255 - 256.*
111. *Abdulkadir İnan, **Eski Türk Dini Tarihi**, İstanbul 1976, s. 3.*
112. *İ. Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 254.*
113. *İ. Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 255.*
114. *E. İnan, "Türk Destanları", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara, 1976, s. 377-89; Şükrü Elçin, **Halk Edebiyatına Giriş**, Ankara, 1988, s. 77-78; B. Ögel, **Türk Mitolojisi**, II 58-77.*
115. *Ateşi Bulan ve Kağan Sülalesi Kurucusu İlk Atanın Adı Türk Konmuştur. Bkz. S. Diviçioğlu, **Kök Türkler**, İstanbul, 1987, s. 73.*

Köktürk çağı Bengü Taş yazıtlarında Tanrı adına Tengri, Türk Tengrisi koruyucu iyelere ise, Umay ve Yir-Sub şeklinde işaret edilmektedir.(116) Uygur Türkler'i de dağ iyesine/ruhuna bereket ve huzur verici iye diye inanmıştır.(117) Kutlu dağ efsanesinde bu husus açıkça görülmektedir.(118)

2. HAZARLARDA DİNÎ HAYAT

Hazar Türlerinde dinî hayat bir hayli karışıktır. Hazar Türklerinde bir çok dini bir arada görmekteyiz. Ayrıca dini hayattaki, dinlerin gösterdiği dağılım ve etkinlik, dönemlere göre farklılık arzetmiştir.

İbni Rusteh, Hazar yöneticilerinin **Yahudi dini**'nden olduklarını halkın ise, eski Türk dinine benzeyen inançlar taşıdığını belirtmektedir.(119) Bize göre sözü edilen din, Gök Tanrı dinidir. Hazar Türklerinin yönetimindeki bazı Slav kabilelerinin **Putperest** olmaları, Hazarların da Putperest olarak yansımalarına yol açmıştır.(120) Hikmet Tanyu, Hazarların eski dinlerinin **Tek Tanrı**'lı bir din olduğunu belirtirken; Altay ve Yakut manevi inançlarının da bütün Türkleri temsil edemeyeceğini açıklamaktadır. O, Gök Tanrı dinindeki "Gök" kelimesinin, "Yüce, Ulu" anlamına gelen bir sıfat olduğunu, Bunun **"Ulu Tanrı Dini"** olarak anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır.(121)

Ş. Kuzgun, Türk dininin, dolayısıyle Hazar Türklerinin eski dininin, İlahî bir din olduğu ve Kur'an-ı Kerim'de ismi geçen **Zülkarneyn**'in Türklere uğradığı ve onları da uyardığı konusuna inananların varlığını açıklamaktadır.

Hazarlar, Hristiyanlık, Yahudilik ve İslamiyete girmeden önce de yine tek Tanrı'ya inanırlardı. Hazarların daha sonra bu üç semavî dine girmelerine rağmen bir kısım Hazarların eski dinlerini yaşattıklarını kaynaklardan görmekteyiz.(122)

116. *A. İnan, **Eski Türk Dini Tarihi**, s. 15-19.*
117. *B. Ögel, **a.g.e.**, s. 59-71.*
118. *B. Ögel, **a.g.e.**, s. 15-19; A. Bican Ercilasin, **Türk Destanı, Büyük Türk Klasikleri**, İstanbul, 1985, II/54-55.*
119. *İbni Rusteh, **El-A'laku'ne-Nefise**, s. 138.*
120. *İstahri, **Kitabü'l-Mesalik**, s. 108; Hamevi, **Mücem** C/368*
121. *Hikmet Tanyu, **Türklerin Dini Tarihçesi**, s. 9-12.*
122. *Ş. Kuzgun, **a.g.e.**, s. 84.*

Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamdan evvel Hazarların dini, bazı yazarlara göre Gök Tanrı inancı veya bir başka inançtı.[123] Bize göre bu din, Gök Tanrı dini idi.

Gök Tanrı inancının, bazan Şamanizm ve bazan da Putperstlik olarak kabul edilmiş olması, Gök-Tanrı dininin iyi bilinmeyişinden kaynaklanmıştır. Gök-Tanrı inancındaki kutsal unsurlar Tanrı olarak algılanmış, böylece onun çok Tanrılı bir din olarak algılanmasına yol açmıştır. Gök Tanrı inancındaki kutsal, Yir-Sub, dağ, kaya, ağaç vb. kültler bazılarınca Putperstlik olarak yorumlanmıştır. Bu teşhise, Gök Tanrı inancına hurafe olarak katılan dinî pratikler de yardımcı olmuştur.

Hazar Kağanı, **Bulan Kağan**, Tanrı'ya halkını hak dinine döndürmesi için yakarırken, Tanrının, halkının Putperst kafa yapısını bırakması için yardımcı olmasını da diler.[124] Bury, Hazarları anlatırken "Hazarların başkanı Yahudi inancının bütün katılığını, sünnet dahil, kabul etmiş değildi. Bir yandan halkının inançlarını sürdürmesine, eski putlarına tapınmasına izin vermekten kaçınmadı" demektedir.[125] Bu kaynaklar eski Gök Tanrı inancını Putperestlik olarak kabul etmektedirler.

İbn Fadlan, Bakşirtlerin oniki Tanrısını tesbit ettiğini açıklar. O'na göre bu Tanrılar; **Kış Tanrısı, Yaz Tanrısı, Yağmur Tanrısı, Rüzgar Tanrısı, Ağaç Tanrısı, Gündüz Tanrısı, Ölüm Tanrısı** ve **Oturan Tanrı**'dır[126]. Sıralanan bu isimler Gök Tanrı inancında, ya bazı iyeler veya sistemin kutsiyet atfettiği unsurlardır. Gökte oturan Tanrı ise, Gök Tanrı'dır. İslamiyet de Rüzgarları, rahmetin müjdesi olarak tanımlamıştır. Yağmur veya Rüzgar, islamiyete göre Tanrı değil, Tanrı'nın emrindeki rahmetlerdir. Tasavvufda dört mevsim meleği vardır. Bunlar dört mevsim kuvvesi olarak bilinir. Yağmur, Rüzgar, v.s.nin kuvveleri ve ayrı ayrı isimleri vardır. Cemadat, nebâtât, hayvanât melekleri de vardır. Gökte oturan bir melek ise, **Meleği Alâ** olabilir. Bu çevrelerin izahına göre Tengri de kutsal ruhtur. Alemlerin Rabbi olan değildir.

123. *A. Koestler, **a.g.e.**, s. 37.*
124. *A. Koestler, **a.g.e.**, s. 79.*
125. *A. Koestler, **a.g.e.**, s. 69.*
126. *A. Koestler, **a.g.e.**, s. 43.*

3. SAKA VE İSKİTLERDE DİNÎ HAYAT

Sakaların menşeinin Orta Asya olduğu bilinmektedir. **Atlı kavimler medeniyeti**'nin bu temsilcilerinin incelediğimiz bölgede izlerini, dinî inançlar itibariyle de takip edebiliyoruz. **Saka/İskit**ler'de de ruhlara/İyelere ve bunların **"iyi"** ve **"kötü"** olanlarına inanıldığını biliyoruz. Bunlardan iyi olanlar insanlara yardım etmekte, kötü olanlar ise işlerini bozmaktadır. İskit/Saka dininde Şamanizme ait öğeler bulan araştırmacılar çıkmıştır. Ancak bu büyücü sihirbaz anlamına gelen Şaman'dan türemiş Şamanizm daha ziyade kuzey Asya halklarının arasında yaygındır.[127]

İskit/Sakalar'da **Tabiat, Ana Tanrıça**dır. Aynı zamanda **"Ocak** Tanrıçadır" Çadırın koruyucusu kutsal ateşidir. **"Sülale veya aile Tanrıçası", "Akarsu ve Deniz Tanrıçası", "Kılıç Tanrısı", "At Tanrısı"** gibi tanrılar vardı. Kaynakların isimlendirdiği bu kutsiyetler, Tanrı mı yoksa Tanrısal kavramlar mıydı? Bunu bilemiyoruz. Ancak Gök Tanrı inanç sisteminde; Ocak'ın, Çadır'ın, Sular'ın, Bereket'in, Gök'ün, Işık'ın, Ay'ın, Kılıç/Demir, At'ın iyeleri olduğu bilinmektedir. incelenilen bölgede bu unsurlara dair tesbiti yapılmış dinî pratikler vardır.[128]

Kurban İskitlerde daha ziyade At'lardan oluyordu ve ölülerinin ruhuna da kurban kesiyorlardı. Kurbanın önce ayakları bağlanır, kurbanı yapacak kimse kurbanın arkasında yer alır ve elinde tuttuğu ipi çekerek hayvanı yere yatırır, sonra hayvanın boynu iple sıkılarak boğulması sağlanır. İskitlerin kurban etmedikleri hayvan domuzdur. Onu memleketlerinde yetiştirmek de istemezlerdi.[129]

Saka/İskitlerde Büyü, Sihir ve Tılsım çok yaygındır. **Söğüt dallarına** bakılarak büyü yapılırdı. Büyücülerin kehanetlerine göre gelecekten haber alınırdı. Söğüt, bilhassa **hıdırellezde**, bugün de **kısmet** ve **bereket** sembolüdür.[130]

Saka/İskitlerde **"kan kardeşliği"** çok önemli idi. insanlar büyü ile birlikte yemin eder ve kan kardeşi olurlardı. Kan kardeşliği aşiretlerimizde hala yaşamaktadır.

127. *Bkz. Taner Tarhan "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", **Tarih Dergisi**, s. 23, İstanbul, 1969 s. 47; İlhami Durmuş, İskitler (Sakalar) Ankara, 1993, s. 25-31.*
128. *T. Tarhan, **a.g.m.**, s. 149-155.*
129. *T. Tarhan, **a.g.m.**, s. 156-157; Durmuş, a. g. e. s. 86.a.g.y.*
130. *T. Tarhan, **a.g.m.**, a.g.y.*

İskit/Sakalar keyif verici içkilere çok düşkündürler. **Kısrak sütü** çok sevilirdi. Bugün de Türkler arasında içilen kımız eski Türklerde Başkurt ve **Kırgızların** ananevi içkisidir. Ayrıca **"Meth"** denen baldan yapılmış keyif verici bir içki vardır. Bugün de incelediğimiz bölgede hayırlı işlerde bal veya şeker şerbeti içilir.(131)

İskit/Saka'larda, Devlet Başkanı ölünce tebaları merasimler yapar yüzünü kulağını keser, saçlarını yakarlardı. İtibarlı ölüler Dinyeper nehrinin başına gömülür, cenaze gömülmeden evvel kabileler arasında dolaştırılır. bu kabileler de yasa iştirak ederlerdi. İncelediğimiz bölgelerde bazı tesbitlere göre cenaze defnedilmeden evvel kasabanın sokaklarında dolaştırılır, kapılarının önüne su dökmek gibi dinî pratikler yaparlardı.(132)

İskit/Sakalar'da cenaze bir takım eşyalarla birlikte ve ahçı, saki, seyis gibi yardımcılarla birlikte gömüldükten sonra mezara toprak atılarak tepe şeklinde olması sağlanırdı. İskit/Sakalar ölümden sonra tekrar hayatın olduğuna dirileceğine inanırlardı.

Bu yüzden **"Ölüm Ziyafetleri"** mezarın başında yapılırdı. Halktan bir kimse ölünce kırk gün akrabalarınca dolaştırılır ve her akraba ayrı ayrı yemek verir kırkıncı gün gömülürdü. **"Kurgan"** adı verilen tepe şeklindeki mezar, iskit çadırının adeta öbür dünya için hazırlanmış benzeri idi. Bu formu, Hun-Türk ve Selçuklu-Türk kültüründe de görmekteyiz.(133)

İskit/Saka mumyalarında dikkati çeken bir husus da mezardaki cesetlerin üzerinde dövmelerin bulunmasıdır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da genç kızlar Nişanlandıktan sonra adeta bir sahiplik işareti olarak **"hal"** denilen dövmeler yaptırırlardı.(134)

131. *T. Tarhan, **a.g.m.**, s. 158-160.*
132. *T. Tarhan, **a.g.m.**, s. 161-162.*
133. *T. Tarhan, **a.g.m.**, s. 162-163; Durmuş, a.g.e s. 90*
134. *T. Tarhan, **a.g.m.**, s. 164; Mary L. Henze, 19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslar'da Din, Çev. A.E. Uysal, Ankara, 1984, s. 21*

4. KARAİMLERDE DİNÎ HAYAT

Karailik inancının temelini Allah'a ve **Musa**'ya inanmak oluşturur. **Anan ben David**, bütün Karai inançlarını Allah'ın birliği ve Allah'ın adetleri esaslarına dayandırmaktadır. Karai inancında herşeyi yaratan Yüce Allah birdir. Onun birliği gibi hiç bir birlik yoktur. Allah herşeye kadirdir. Hiçbir şey ona benzemez. O, bir cisim değildir. Onun maddi bir karakteri yoktur. Ezeli ve ebedidir. O önceden var idi, şimdi de vardır, bundan sonra da var olmaya devam edecektir.(135) Yüce Allah, Hz. Musa (a.s.)·yı peygamber olarak göndermiş olup, Musa bütün peygamberlerin başıdır. Ancak, Allah Musa'dan başka bir takım pegyamberleri de göndermiştir. Bu peygamberler kendi kavimlerini doğru yola davet etmek için görevlendirilmişlerdir. Bu peygamberlerin isimleri **Tanah**'ta geçmektedir.(136) Tanah'da geçen peygamber isimlerinden hangisinin Türk mitolojisinde ne tür izleri kaldığı, konusu üzerinde durulmalıdır. Karailiğe ait fikirler önceleri dağınık bir halde idi. Bu dağınık fikirleri, 760 - 770 yılları arasında Anan bir araya toplayarak, önceden var olan bu esaslara bir çeki düzen vermiş ve mezhebin esaslarını tesbit ettiği **"Seferha-Mişvot" (Farzlar kitabı)** isimli eserinde açıklamıştır.(137) Dağınık iken toplanılan bu inançlardan Gök Tanrı inancı ile ortak olanlar hangileridir?

Karailer Meleklere inanırlar. Allah'ın emir ve yasaklarını melekleri vasıtasıyla peygamberlere ulaştırdıklarını kabul ederlerdi (138). Ünlü Karai bilgini **Daniel el Kumısi,** meleklerin sadece tabiat kuvvetleri olduğu kanaatindedir.(139) Bazı tasavvuf ehli de bu görüştedir.

Karai mezhebinin Rabbanî Yahudilerinden ayrıldığı esas nokta kitap meselesidir. Karailer, sadece yazılı **TORA**'yla beraber Hz. Musa'dan sonra gelen peygamberlerin sözlerini de kabul ederler. Ancak onlar **sözlü TORA'yı** kabul etmezler.(140)

135. *Zajaczkowski, **Karaimse in Poland**, P.27-28., S. Poznanski, **Karaites**, E.R.E. V.VII.p. 668.*
136. *Ş. Kuzgun, **a.g.e.**, s. 194.*
137. *Ş. Kuzgun, **a.g.e.**, 166.*
138. *Ş. Kuzgun, **a.g.e.**, s. 196.*
139. *A. Harkawy, **a.g.e.**, s. 441-442.*
140. *S. Poznanski, **a.g.e.**, s. 662*

Karailer'de günde iki defa **namaz**, sabah ve akşam namazı farzdır. Oruç tutulur, zekat vardır ve Kudüs ziyaret edilir, hacı olunur. Karailikle kutsal kitabı okumadan önce, el ve ayakların yıkandığı leğen de kutsaldır.(141) Şarap içen bir kimsenin **Kenasa**'ya girmesi yasaktır.(142) Karailikte **güvercin** ve **geyik** etiyle bütün kuşların etlerinin, **balık etinin, çekirgenin** yenmesi yasaktır. Diğer yenilecek hayvanların kafalarının kesilmesi esastır.(143)

Yaşayan halk inançlarımızda bebeğin ve **annenin kırkının** ve **yarı kırkının** çıkmasında "kırklan"dıklarını ve temizlenmesi istenilen kap-kacağın'da "kırklan"dığını biliyoruz. Kırklama, özel birileri tarafından usulünce yapılan bir yıkamadır. Adeta suyun kudsiyetinden istifade ile, manevi pisliklerden de arınmaktadır.(144)

Karai, kutsal Kenasa'da Tanrının huzuruna, manen aklanmadan çıkmayacağı için yıkanmak ihtiyacı duyması aynı inancın farklı pratiği olabilir.

Karaim kelimesi, İbranice okumak manasına gelen Kara'dan veya Arapça K.R.A.kökünden, kraat kelimesinden gelmektedir.(145) Bize göre, eski Türk inancındaki "Kara" ile bağlantısı aranabilir. B. Ögel'in izahına göre "kara yer", "Kara Gün" gibi ifadelerdeki "Kara", "Siyah" ile ilişkisi olmayan bir muhtevanın yansımasıdır.(146)

Karay Türklerinde ilk Tevrat tercümeleri XI. yy.da yapılmış, elde bulunanlar ise XIII. yy.da yapılmıştır. Dili Codex Cumanicus'a çok yakındır. Karay Türkleri, Tevrat'ın İbranicesini ellerinde tutar, bunu okumazlar. Bu metine bakarak Türkçesini okurlar.(147)

141. Ş. Şapsaloğlu, **a.g.e.**, s. 508.
142. Y. Kutluay, ***İslâm ve Yahudi Mezhepleri***, Ankara, 1965, s. 195.
143. Ş. Kuzgun, **a.g.e.**, s. 203.
144. O. Acıpayamlı, ***Türkiye'de Doğumla İlgili Adet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü***, Erzurum, 1961, s. 84 - 89.
145. Ş. Kuzgun, **a.g.e.**, s. 154.
146. Bkz. B. Ögel, ***Türk Mitolojisi***, c. II/ S. 318-335
147. Ş. Kuzgun, **a.g.e.**, s. 238-242.

5. GAGAUZLARDA DİNÎ HAYAT

İslam'dan önce Türklerin mensubu bulundukları dinlerin arasında Hristiyanlığı da görmekteyiz. Ortodoks Hristiyanlık, Türkler itibariyle bize Gagauzları düşündürmektedir. **Gagauzlar**'ın bir kısmı Göktanrı inancı veya başka eski Asya dinlerinden birine mensup iken Ortodoks olmuşlar, bir kısmı hala-Ortotoks bir kısım ise İslâm dinine girmişlerdir.

Ortodoks inançlı Gagauz Türkleri, incelediğimiz; Kuzey Irak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Azerbaycan'da yaşamamaktadırlar. Ancak bu dönem, hakim unsur ve yöneten sınıf olmasalar dahi incelemeye aldığımız bölgede ortodoks Türkler ve Gagauzlar da bulunmuşlardır. Konunun bu safhasına geçmeden evvel, Gagauzlar'ın tarihi ve şimdiki coğrafyalarına dair kısa açıklamalar yapalım.

VII. yüzyılın ortalarında batı Göktürk devletinin çözülmesi sonucu batıya Peçeneklerle başlayan Türk göçü ile **Gök Oğuz (Gagauz)** izlerini görebiliyoruz. Esasen Balkanlar ve Anadolu'da **Peçenek, Kuman-Kıpçak** izlerine rastladığımız her bölgede Gök-Oğuz (Gagauz)'u bulmak mümkündür.

Gagauzların bir bölümü ise, 1909-1910 yıllarında Orta Asya'ya göç ederek Turfan Bölgesine; 1925 yılında da Orta Asya'ya göç edip Taşkent civarına yerleşmişlerdir.

Ortodoks Gagauz Türklerinin **Karakalpak Türkleri**'nin bir kolu oldukları görüşünü esas alır isek; Müslüman Karakalpak Türkleri, tarihte karakalpakistan ve Özbekistan'da Karapapakla ise Azerbaycan Dagıstan, Kars, Iğdır ve Ardahan yöresinde, yakın tarihte ise; Muş, Bulanık, Ağrı, Taşlıçay ve Amasya yöresinde yaşamışlardır. Müslüman Karakalpak Türklerinde tespiti yapılabilen eski Türk inancının izlerini Ortodoks Gagauz Türklerinde de görmek mümkündür.

Ortodoks Gagauz Türkleri'nin Uzlar ve Kırmançların bir boyu oldukları görüşü ise, bizi Uz ve Kırmanç Türkleri'nin incelemeye aldığımız bölgedeki varlığını irdelemeye götürür. Bu iki Türk toplumun Azerbaycan, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak'da mevcudiyetlerini İslamiyette, Bizans yönetiminde ve İslamiyetten sonra Müslüman Türkler kapsamında görebilmekteyiz. Bu noktada **Kırmanç** ve **Uz Türkleri** itibariyle de bölgede Gagauz izlerinin aranılması tabiidir.

Gagauzlar günümüzde; Moldavya, Rusya'nın muhtelif yerleri, Aktyubinsk Semiplatinks, Frunze ve Taşkent civarı, Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'da yaşamaktadırlar.(148)

Gagauz Türkleri'nin menşei hakkında görüşler; onların; Uzlar'dan Karakalpak'lardan Kırmançlar'dan, Selçuklular'dan, **Bulgar Türkleri**'nden oldukları şeklindedir.

Gagauz kelimesinin etimolojisi ise; **kara+Oğuz, Gök+Uz, Gaga+Oğuz,** şeklinde yapılabilmekte ve Keykavuz ile de irtibatlandırılmaktadır. Bazı araştırmacılar da kelimeyi Gök-Oğuz şeklinde izah etmektedir.(149)

Gagauzlar XIV. yüzyılın başlarında Balık Bey liderliğinde bir devlet kurmuş bugünkü Bulgaristan sınırlarını da içine alan bu devlete, Balcık şehrini başkent yapmışlardır. Bu devlet 1417 yılında Osmanlı İmparatorluğuna katılmış, bir kısım Gagauz Türkleri bu dönemde İslamiyete geçmiştir.

Gagauz kelimesinin Keykavuz ile bağlantısından hareketle, bu Türklerin **II. İzzeddin Keykavuz**'u takiben Rumeli'ye geçtikleri tezinin doğrulanabilmesi halinde, Selçuklular döneminde Müslüman veya bir kısmı Müslüman iken, diğer bir kısmı Hristiyan olan Gagauz Türklerinin, Rumeli'de Ortodoks mezhebine girmiş olabilecekleri hatıra gelmektedir.

Gök-Oğuzların (Gagauz) Bulgar Türklerinin bir boyu oldukları görüşünden de hareket edildiği takdirde; İdil Bulgarlarının Kafkaslar üzerinden gelip Doğu Anadolu'ya yerleştiklerini biliyoruz.(150)

Günümüze kadar gelen bu bölgede yaşayan yer, aile ve aşiret isimleri bu görüşe tanıklık yapmaktadır.(151) 577 yılında İmparator **Justin II**'nin **Avar Türkleri**ni toplu halde Doğu Anadolu'ya yerleştirdiği(152) bilinirken, Avaduri (Midyat), Avakent (Kulp-Diyarbakır) Aval

148. *Harun Güngör- Mustafa Argunşah,* ***Gagauz Türkleri, Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı,*** *Ankara, 1991, s..; 49-54; Atanos Manof,* ***Gagauzlar****, çev; Türker Acaroğlu, Ankara, 1939, s. 14-15.*
149. *Allahverdi Memmedli, "Neredesin Gök Oğuz, Stepan Kuroğlu ile bir mülakat"(Aktaran: İbrahim Bozyel)* ***Kardeş Edebiyatlar,*** *Erzurum, 1983, s.6 s.10-16; Mihail Guboğlu, Gagauzlar'ın Aslına Ait Faraziyeler ve Kendi Fikirleri",* ***IX.M.T.T.K.B.O.*** *(21-26 Eylül, 1981) s.54-55; Coşkun Kırca; "Gagauzların Mücadelesi",* ***Milliyet,*** *7 Kasım 1990; T. Menzel, "Gagauzlar",* ***İslam Ansiklopedisi,*** *c. IV/ s.706-707.*
150. *M. Halil Yinanç,* ***Türkiye Tarihi (Selçuklular Devri)*** *İstanbul, 1944, s. 167.*
151. *Mehmet Eröz,* ***Hristiyanlaşan Türkler****, s. 17-29, 5-9.*
152. *M.H. Yinanç* ***a.g.e.****, s. 167.*

(Eruh-Siirt), Avan (Şirvan-Siirt), Avanuşağı (Pazarcık-Kahramanmaraş), Averek (Van), Avarik (Eğin) Asarik (Erciş-Van) Avasor (Muradiye-Van) gibi yer isimleri, Avar Türklerinin hatıraları olarak bölgede yaşamaktadır.(153)

Adıyaman'ın Tilbe mezrasında Gavuz Aşireti vardır. Bu isim Gagauz ismine çağrışım yapmaktadır. Gökoğuzların hatırası olabilirler. Ayrıca Adıyaman'da da Balcılar köyünün eski ismi **Kontara** veya **Kontaro**'dır. Bu isim de bize Türk mitolojisinden kantura'yı hatırlatmaktadır.

1049 yılında Kostantin Manomack Rumeliden Anadolu'ya geçirdiği **Ortodoks Peçenek Türkleri'ni**, Doğu Anadolu'yu fethe başlayan Müslüman Türklerden Selçuklular'ın üzerine sevkediyordu.(154)

M. Eröz, Kuman'lar hakkında bilgi verirken, **Moğollar**'a yenilen Kumanların bir kısmının Kafkasya çevresine ve Gürcistan'a indiğini bir kısmının da Bönek'e, Macaristan'a inip Hristiyan olduklarını belirtiyor.(155) **Rasonyi** Hristiyanlaşan (muhtemelen Ortodoks mezhebine giren) kumanların "Şamanlıktan bir türlü ayrılamadıklarını" belirtiyor(156)." Bönek gece çadırından çıkarak **kurt** gibi uludu, kurtlar buna cevap verdi. Burdan düşmanı yeneceğini anladı"(157) diyerek Gök Tanrı inançlı Kumanların Ortodoksluğa geçişini anlatıyor.

1071'de Malazgirt Meydan Muharebesi'nde, Türklük Şuuru üstün gelen, **Hristiyan Uz** ve **Peçenek**'lerin Müslüman Oğuz Türkleri'nin safhalarına katıldığını biliyoruz.(158) Gürcistan üzerinden gelen Hristiyan Kuman'lar Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'e yerleşmiştir. Bizans'ın Balkanlardan getirip Anadolu'nun muhtelif yerlerine yerleştirdiği Hristiyan Kumanlar'ın Trabzon, Rize ve Artvin gibi illerimizde toponomileri yaşamaktadır.(159)

153. *M. Eröz,* ***a.g.e.****, s. 24.*
154. *Laszlo Rasonyi,* ***Tarihte Türklük****, Ankara, 1971, s. 132.*
155. *M. Eröz,* ***Hristiyanlaşan Türkler****, s. 15.*
156. *M. Eröz,* ***a.g.e.****, s. 15.*
157. *Rasonyi,* ***a.g.e.****, s. 139.*
158. *C. Cahen, "İslam Kaynaklarına göre Malazgirt Savaşı"* ***Türkiye Mecmuası,*** *C.XVIII, 1972, s.92-92; Zikreden M. Eröz,* ***a.g.e.****, s. 26.*
159. *M. Eröz,* ***a.g.e.****, s. 26-27.*

6. GREGORYANLAR'DA DİNÎ HAYAT

Hristiyanlık, Hz. İsa ile başlayıp giderek Anadolu'da yayılırken 252 - 325 tarihlerinde Doğu Anadolu'da taraftar bulur. Hristiyan dinine girenler arasında, Anadolu'nun ve Doğu Anadolu'nun çeşitli ulusları ve bunların uyrukları da vardır. Bölgede yaşayan etnik unsurların büyük bir bölümü bu dine girerken, bölgenin otoktan halkı ve bölgeye İslamiyetten evvel gelmiş Sakalar, Arşaklar (M.Ö. 250 - M.S. 227), Avarlar, Hazarlar, Bulgarlar gibi çeşitli Türk oba ve oymakları da kiliseye tabi oldular.

Küçük Arşaklı Oğuzhan soyundan, **Kök-Alp Han** kolundan **Bayındır Han,** Horasan'dan Kars'a geldiğinde Roma idaresindeki Armenya'nın başkenti Iğdır'dı. Bunlar M.S. 52'de Gürcüleri yenip Tiflis'i daha sonra da Derben'i alırlar. Destana göre o tarihte İsa Aleyhisselam göğe çekilir. Hz. Muhammed'den henüz nişan yoktur. bu dönemde 90 bin asker çıkarabilen Oğuz için kaynaklar **Din Mezhep bilmez, ancak hakka inanan Oğuz Taifesi"** tabirini kullanmaktadır.(160)

Arşaklar Türk soyundan olup Kaşgar bölgesinde III. asırda gelip Armenya'ya yerleşmiştir. Arpaçay boylarında 310 yılında gelip yerleşen Kamsarakan Hanedanı ve Armenya'ya Hristiyanlığı yayıp yerleştiren **Partlı Aziz Gregor** (252 - 325) Türktürler.(161)

Bölgede Türklerin yanısıra bir çok etnik unsur daha vardı. Partlı Gregor Miladi 301 yılında, farklı ırk ve kültürlerden meydana gelen bu gurubu Hristiyanlaştırmış ve Hristiyanlık ortak paydası altında "Cemaat" hüviyetine kavuşturmuştur.(162)

803 yılında İstanbul'da Bizans tahtına geçirilen **Tur Kos** lakaplı imparator da **Mamıkonlu Türklerinin** bir kolundandır.(163) Bu dönemde Hristiyanlık, mezhepler itibariyle büyük ölçüde homojendir. Ve mensupları milliyet gözetilmeksizin Hz. İsa'nın cemaatı kabul edilmişlerdir.

160. *Prof. Dr. M.F. Kırzıoğlu, "Milli Destanlarımızda Dede Korkut Oğuznameleri'nin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri", Armenya/Yukarı-Eller Tarihi'nin İçyüzü, **Belleten** C.L.Sayı: 198 (Aralık, 1986) den Ayrı Basım, Ankara, 1987, s. 916.*

161. *Prof. Dr. M.F. Kırzıoğlu, **a.g.e.,** s. 920.*

162. *Recep Şahin, **Tarih Boyunca Türk İdaresinin Ermeni Politikaları,** İstanbul, 1988, s. 29-33.*

163. *M.F. Kırzıoğlu, **a.g.e.,** s. 920; Mamukoğulları Konusunda Ayrıca Bak; M.F. Kırzıoğlu, "III. yüzyılın ilk Yarısında Çenastan (Türkistan) dan Siyasi Mülteciler Olarak Gelip, Van Gölü Kuzeyi ve Yukarı Murat Boylarına Yerleşen Mamuk ve Konak Kardeşler (Mamukyan) Kara-Konak Uruğu) **.X.T.T.K.B.** 22-26 Eylül, 1986, Ankara; "440-660 Yılları Arasında Yazılan Graber/Eski Ermenice Metinlerde Geçen Türkçe Sözler ve Sebebleri" **VIII. M.T.K.** 14-18 Eylül, 1987, İstanbul.*

451 yılında yapılan **Kadıköy Konsili**'ne kadar bugünkü anlamda Gregoryan Ermenilik yoktur. İsa'nın insan kimliğinin ruhani kimliğinde eridiğini savunan "Monofizit düşüncesi" Hristiyan cemaatini böler. Oluşan yeni kesim de bir Hristiyan cemaattir. Bu dönemde hala bir **"Ermeni milliyeti"** ortada yoktur.

Diğer taraftan Diyarbakır, Mardin, Erzincan, Erzurum, Bayburt, Oltu, Gençe ve havalisi Oğuz-Elleri olarak bilinmektedir. Bu dönemde Armenya hep, Yukarı el/yüksek-ülke anlamına gelmektedir. Günümüzde Ermeni kavmini tanımlayanların da kastetikleri kavmin kökü semitik olup, Ermeni tabirini kullanmazlar. 406'larda icad edilen Ermeni yazısı ile yazılmış kroniklerde ve **Küçük Arşaklı** (52 - 428) dönemi kroniklerinde Ermeni kelimesi geçmez. Bunların halkı Askenoz olarak geçer ve bunlar Türkmen/Partlı diye bilinir.(164)

1054 yıllarında Gregoryan Kilisesi ve Gregoryanlar da olduğu gibi Katolik ve Ortodoks Hristiyanlarda da doğal olarak farklı etnik köken ve milliyetlerden unsurlar vardı.

1461 yılında İstanbul Ermeni Patrikliği ile Süryani, Keldani, Kıpti, Habeş gibi farklı etnik menşeden toplumlar, Gregoryan Kilisesine bağlanırlar. Ermenilik hala bir milliyet değil, çeşitli ırki unsurların bağlanabildikleri bir Hristiyan Kilisesidir.

XVIII. yüzyılda Gregoryan Ermeniler arasında Katolikliğe meyletme eğilimleri başlar. Roma ve Fransa'dan katolik Kilisesine bağlı Hristiyan misyonerler, Osmanlı Hristiyan Tebasından Ermenilere el atarlar. Bu dönemde de Ermeni milliyeti henüz söz konusu değildir.

Katolik misyonerlerinin Osmanlı tebası olan Hristiyanlara yönelik faaliyetleri yoğunlaşmıştır. Zira İstanbul'dan yola çıkan Katolik misyonerler Doğu, Güneydoğu ve İç Anadolu'da etkin faaliyetler sürdürmektedir. Gregoryanları Katolikleştirme faaliyetleri Ermeniler arasında huzursuzluğa yolaçmıştır. Sivaslı rahip Mekhitor'da Osmanlı Devleti içindeki gelişmelerden rahatsızlık duymaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki Ermenilerin zamanla eriyeceği endişesi vardı. Bu endişe Ermeni rahipleri arasında "Millî" şuuru uyandırma gayreti doğurmuş ve bu gaye ile Ermeni rahipler 1709 yılından itibaren Anadolu'yu dolaşmaya başlamışlardır(165).

164. *M.F. Kırzıoğlu, **a.g.e.,** s. 917, Gregoryan Türklerle Müslüman Türklerin ilk Temasları için Bkz. M.F. Kırzıoğlu, **Kars Tarihi,** İstanbul, 1953, s. 169 - 173; **Ani Tarihi,** Ankara, 1982.*

165. *A. Küçük, "Belgelerin Işığında Türk-Ermeni Münasebetlerine Genel Bir Bakış," **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** Ankara C.XXXI s. /245-260.*

Bu genel açıklamaya göre, ilerde Ermeni cemaatı olarak ayrılacak Hristiyan cemaatın İsevî olmadan evvelki durumu gündeme gelmektedir. Şüphesiz bizim inceleme alanımıza Kıpti veya Arap etnik unsurlardan insanların oluşturduğu Ermeni Hristiyan cemaatı girmiyor. Biz inceleme alanı olarak seçtiğimiz coğrafya itibarıyla Doğu Anadolu merkez olmak üzere yöre Ermenileri ile ilgiliyiz. Bizim gündemimizde Doğu Anadolu'da Hristiyanlığa girmiş ve giderek Ermeni Kilisesi etrafında cemaatleşmiş İsevîler vardır. Bunlar yukarıda da belirtildiği gibi bölgenin bir kısım kadim otoktan halkları ile, çeşitli demografik olaylar sonucu bölgede tabakalaşarak oluşmuş farklı halk unsurlarıdır. Bunların arasında, Arî, Turanî ve Samî ırklarına mensup çeşitli insan toplulukları vardı. Şu halde denilebilir ki, 451 yılında Ermeni kilisesi olarak sahneye çıkacak olan Hristiyan mezhebini, bu bölgedeki cemaatini Hristiyanlıktan evvelki dinleri hangi dinler ise, Doğu Anadolu Ermenileri'nin Hristiyanlıktan evvelki dinleri de o dinler idi. Bu dinler; **Musevilik** ve onun mezhepleri, bu arada Karaimlik ve Zerdüştiliktir. Orta ve Uzak doğu dinlerinden **Maniheizm** ve **Budizim** de olabilir. Büyük ihtimalle Gök-Tanrı inancı da olabilir.

1847'de İstanbul'da Protestan Ermeni Kilisesi resmen teşekkül etmiştir. 1830'lu yıllara kadar tek mezhep ve tek görüş olarak Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Ermeni'lerin arasında; bundan sonra çeşitli Hristiyan mezhepleri ve tarikatleri ile değişik görüşler getirmiştir[166].

Özetlemek gerekir ise denilebilir ki, Hristiyanlık öncesinde Ermenistan diye bilinen coğrafya'da yaşayan toplum, değişik dinî ve etnik cemiyetlere ait tanrıların da içinde yer aldığı bir panteona sahipti.

Ermenistan coğrafî tabiri; bir ırkı, bir milleti değil, çeşitli ırk ve kültürlere mensup insan topluluğunun bulunduğu bir bölgeyi ifade etmekte, o bölgede yaşayanların da bu isimle anılmasına yol açmaktadır.

Günümüzde Ermeni denilen topluluğun buraya gelmesinden önce de, o bölgenin Ermeni ismiyle bilindiği ve Ermeni kelimesinin Türkçe olabileceği üzerinde durulmaktadır.[167]

166. **A. Küçük, a.g.e., s. 215 - 259.**

167. A. Küçük, ***Ermeni Kilisesi ve Türkler*** *Ankara, 1997, 8-9.*

İçlerinde bizzat Ermeni yazarların da yer aldığı araştırmacılar, "Ermenistan'ı coğrafi bir mefhum olarak kabul etmektedir. Bu coğrafyanın insan unsuru arasında Türkler ve doğal olarak yaşayan dinî kültürde dönemin Türk inançları da vardır."[168]

M.S.52 yılında yukarı-El/Yüksek-Ülke anlamına gelen ve menşe itibariyle milliyet anlamında Ermenilikle hiç bir ilgisi olmayan Armanya'ya "Din mezhep bilmez, ancak hakk'a inanan Oğuz Taifesi'nden 90.000 Türk yerleştirildiğinin açıklanması", Arşaklılar'ın bir kolunun **Zerdüşlük dönemi**nde yaşamış veya bu dinin tesirinde kalmış olması; **Kitab-ı Diyarbekiriyye** adlı Akkoyunlular Tarihinde Bayındurlular'ın İslam'dan önce Hz. İsa Dininde iken, Hz. Muhammed geldikten sonra Müslüman olduklarının anlatılmış olması onların menşeine dair bir fikir verir. Ayrıca yer adlarından hareketle de açıklamalar yapan **Kırzıoğlu** bir kısım Ermeni cemaatinin Türk menşeli olabileceğini belirtiyor.[169]

Anadolu'nun özellikle Sis (Kozan) çevresinde bulunan Ermenilerin Türçeden başka dil bilmemesi, örf ve adetleri bakımından Türklere benzer olması, Türk halkının tesirine bağlandığı gibi, Türk soyundan gelmiş ve Hristiyanlaşmış Türk olmalarına da bağlanmaktadır. Bu özellikler bizi hepsi için değil, fakat Türkçeden başka dil bilmeyen, dinî ayinlerini Türkçe yapan, Türkçe İncilleri bulunan ve kendilerini Türk hisseden bir kısım Gregoryanların, etnik kimlik itibarı ile Türk olabilecekleri, Türk kökenli bu insanların Hristiyanlaşmış Türkleri oluşturabilecekleri hükmüne götürmektedir.

Bizim bu incelememizde ortaya çıkarmak istediğimiz şey, mitolojik malzeme itibariyle yöre halkının Hristiyan Kilisesi'ne Ermeni cemaat olarak girmeden evvelki inançlarından, Türklerin eski dini olan Gök Tanrı inancının izlerinin tesbitidir.[170]

168. *A. M. Kaşgarlı, "Critique Analytique Des Sources Armeniennes Medievales" IX. Türk Tarih Kongresine Sunulan Tebliği, Ankara 1981; H. Kemal Türközü,* ***Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi****, Ankara, 1982, s. 66-75.*

169. *M.F. Kırzıoğlu,* **a.g.e.,** *s. 11-921.*

170. *Gregoryanlardaki Halk İnançları ile Eski Türk İnançları Arasındaki Çeşitli Benzerlikler için bkz. A. Küçük,* ***Ermeni Kilisesi ve Türkler*** *sh. 30-35.*

Gregoryan Arşaklar'da görülen eski Türk gelenekleri dikkat çekicidir. Arşaklı bayrağındaki **Kartal/Karakuş,** vaftiz edilerek Kilisenin timsali yapılmıştır. Eski Türklerde, Tuğ ve Bayrak önemli ve kutsaldır. Tuğ daha çok resîmî iken, **Bayrak** ise; köklerini dinden ve sihirden alırdı. Türkler başlarına sorguç ve otoğa Kartal gibi kuşlarının tüylerini takarlardı. Tuğlar da kutsal tüylerden yapılmış devlet sembolleri idi.(171) Türk devletlerinin askeri kesiminin bayrağında çeşitli kuş resimleri vardır.(172)

171. Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları,** İstanbul, 1971, 2.C. s. 143-144.
172. Halil Ersoylu, "Türk Dünyasının İnanç ve Yaşayışındaki Bazı Kuşlar" **TDA** s. 17 Nisan, 1982, s. 167 - 192

İKİNCİ BÖLÜM
MİTOLOJİK MALZEMENİN TAHLİLİ

A. TANRI/TENGRİ

Bu bölümde, Eski Türk İnanç sistemindeki; Tanrı, Yeryüzü iyeleri, Gökyüzü iyeleri, Ev, Ateş ve Ağıl iyeleri ile, Kişioğlu, Ata Ruhu ve Kam'a dair bilgi verilmektedir. bu konu başlıkları kapsamına giren ve incelediğimiz bögleden tesbit edilmiş, inanç ve uygulamalar anlatılmaktadır.

Dinleri, kendi sistematikleri içerisinde inceleyenler, Tek Tanrılı dinlerdeki sistematiğin tepesinde, tek ve her bakımdan güçlü olan hakim bir kuvvetin varlığını görürler. Türklerin, geniş anlamda Anadolu'da girdikleri Musevilik ve İsevilikte Tanrı kavramı, büyük ölçüde İslamiyetteki Allah inancına tekabül ederken, Gök Tanrı İnancındaki Tengri de, birçok vasfı itibariyle Allah'ı düşündürmektedir.

Gök Tanrı Dininin, İnanç sistemleri içerisinde yeri çok tartışılmıştır.(1) **Lozslo Rasonyi**(2) **Özkan İzgi,**(3) **Nihat Nirun,**(4) **Osman Turan,**(5) **A. Altay Köymen**(6) **S. Hayri Bolay,**(7) ve **Ziya Gökalp;** konuyu incelerken Türklerde Totemciliğin varlığını ileri sürmüşlerdi. **O. Turan, M.A. Köymen** ve başlangıçta **A. İnan**(8) Eski Türk Dininin Şamanizm olduğunu belirtmişlerdir. **Ziya Gökalp** (9) ise Şamanizmin din değil, büyücülük olduğunu belirtirken, **H. Tanyu, İ. Kafesoğlu, B. Ögel, M. Eröz, D. Yıldırım** gibi araştır-

1. Turgut Akpınar, "Eski Türklerin Dini Tek Tanrı İnancı mıydı? **"Tarih ve Toplum,** s. 27 Mart, 1986, s. 17-21, Necdet Sevinç; "Türkmenlerin İslamiyete Geçişlerini Kolaylaştıran Sebepler" **Türk Dünyası Araştırma Dergisi,** s. 4, s. 5-30.
2. L. Rarasony, **Tarihte Türklük,** s. 22.
3. Özkan İzgi "İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü, **Milli Kültür Dergisi,** Şubat 1977, s. 2.
4. Nihat Nirun, **Sistematik Sosyoloji Açısından Ziya Gökalp,** İstanbul, 1981, s. 31-48.
5. Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti,** İstanbul, 1969, s. 318 - 319.
6. M. Altay Köymen, **Selçuklular Devri Türk Tarihi,** Ankara, 1963, s. 6
7. S. Hayri Bolay-O. Karmış, **Din Bilgisi,** Lise I, Ankara, 1976, s. 14
8. A. İnan, "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları, **"İlahiyat Fakültesi Mecmuası** s. 4, 1954, s. 19-30.
9. Ziya Gökalp, **Türk Medeniyet Tarihi,** İstanbul, 1976 s. 116.

macılar[10] Eski Türk dininin tek Tanrılı olduğunu açıklamıştır. V. Ecer[11] bu konudaki iddiaları karşılaştırmış, Osman Turan daha sonra tamamen H. Tanyu'nun fikirleri doğrultusunda Türklerin semavî bir dinlerinin olduğunu açıklamıştır.[12] **E. Kaydu** ise teşhisini "Eski Türk dini Monoteizm değil, Henoteizm idi. Ulu ve ezeli Tanrının kendi dışında pek çok Tanrılar yarattığını kısmen uluhiyet cevheri taşıyan tanrısal varlıkların mevcudiyetine inanılırdı"[13] şeklide koymaktadır. Biz de eski Türk dininin tek Tanrılı olduğu kanaatini taşıyoruz.

Şamanizm meselesi konusunda İ. Kafesoğlu; "..... Türklerin kendi düşünce mahsulü olmayıp çeşitli dinlerden gelen tesirlerin birbirine karışmasından meydana çıkmış bir tasavvurlar örgüsüdür..... dinden ziyade bir sihir karakteri ortaya koyan ve esasen bir Bozkır-Türk inanç sistemi olmayan Şamanlığın tarihi, Türk topluluklarındaki Tanrı ve Yer-Su inançları ile bir ilgisi mevcut değildir"[14] demektedir.

Şüphesiz incelediğimiz bölgede Göktanrı inancının olduğu gibi Şamanizm'in de izleri vardır. Karakoçan kazasının Çan nahiyesinin bir köyünün isminin **Şaman**[15] oluşu manidardır.

Geniş alanlara yayılmış olmasına ve Türkler arasında da ortam bulabilmiş olmasına rağmen Şamanizm'in bir din olmadığı kesinlik kazanmıştır. **Saha Türklerinin "Kut Sür"** olarak isimlendirdiği ve Türkçe literatürde Gök Tanrı Dini olarak geçen inancın sistematiğini Saha Türkleri Bölgesinde Şamanizm'in bozamadığını görüyoruz. Gök Tanrı Dini ve Şamanizmi ayrı ayrı halde yaşatmakta olan Saha Türklerinin bir çok tören ve adetlerinde Şamana iş

10. *Hikmet Tanyu, **İslamlıktan Önce, Türklerde Tek Tanrı İnancı,** İbrahim Kafesoğlu, **Eski Türk Dini,** Ankara, 1980, Bahattin Ögel, **Türk mitolojisi,** c.I., s. 115; Mehmet Eröz, **Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik Bektaşilik,** İstanbul, 1992; Dursun Yıldırım "Kök-Türk Çağında Tanrı mı, Tanrılar mı vardı?" **IV. U.T.F.K.B.** C.II., Antalya, 1991, s. 351-363.*
11. *Vehbi Ecer, "Türklerin Eski Dini Hakkında Söylenenler" **Töre, Aylık Fikir ve Sanat Dergisi,** s. 139, Aralık, 1982, s. 33-36*
12. *O. Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi,** İstanbul, 1978, s. 94-104.*
13. *E. Kaydu "Türklerde Kutsal Hükümdarlık" **Tayyib Okiç Armağanı** (Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayını) 1978, s. 97-103.*
14. *İ. Kafesoğlu, **Türk Bozkır Kültürü,** Ankara, 1978, s. 85, 89 - 90.*
15. *Sadık Yiğitbaş, **Kığı,** İstanbul, 1950, s. 26.*

düşmemektedir. Şamanizm Tanrı öğretisinin gücünü istismar edip, bütün ruh alemini belirli bir **kudro (Oyun ve Udagan)** almayı başararak adeta bir din sağlamlığını kazanmıştır.[16]

Kök Türk İnanç sisteminde yaratıcı, Kılıcı, kut ve bilik verici yüce varlık Tengri, her şeyin üstündedir. Kök Tengri (gökyüzü, yahut mavigök) ve yağız yir (kara yer veya toprak, yahut yeraltı), Yir-sub (yer ve sular, yani yer yüzü) Tengri tarafından kılındığı yaratıldığı için ıduk kabul edilir ve kutsaldır.

İslâm'a girmeden evvel de Türklerde Tanrı; Kadim (bayat), Baki (Mengül), Vahit (Bir), kendi kendine mevcut ve sıkıntılardan uzak (Müngsuz), Hayy (diri), iradesi (erki) ve kudreti (ogan) olan, Halik (törütgen) ve yarattıklarına hitap eden (deyici) vacibül-Vücud bir varlık idi.[17]

Çin kaynaklarına göre, Asya Hun imparatorluğu Hakanı'nın bilinen en eski ünvanı **(Şan-Yü)** ya da **(Tan-Hu)** dur.[18] Tan, Tanrı'ya, Hu ise, Huda ya çağırım yapmaktadır. Bu çağırım Hunlarda Hakan'ın Tanrı ile eş anlamda kabul edildiği anlamına gelmez. Allah'ın adlarından dolayı Allah adamlarının bazı lakablar aldığı bilinmektedir. Mesela; hastalık iyileştirici hocalar için çok şafi (Şifalı/Şifa verici) denildiği gibi. Bu o hocanın Allah olduğunu göstermez. Allah'ın Şafi adının tecellisine mazhar olduğunu gösterir.[19]

Tanrı ile Tanrısal veya kutsal olanın karıştırılmış olması; çeşitli Türk boylarındaki kutsal isimlerin veya kutsal varlıkların çeşitli şekilde isimlendirilmelerinin bir sonucu olarak yanlış anlamlar doğmuştur. Tek Tanrılı olan Gök Tanrı dininde birden fazla Tanrı ismi zikredilmiştir. Türklerin farklı boylarından, çeşitli coğrafi bölgelerde ve farklı devirlerde zikredilen kutsal veya Tanrısal isimler şunlardır;

*Jeliobtsw F. Fedotoviç (Çev. S. Gömeç) "Saha Yeri ve Saha Türkleri" **Türk Kültür Dergisi,** s. 355, Aralık 1992, s. 742-752.*

*Sait Başer,. Esmaül-Hüsna'ya Göre Eski Türk Dinindeki Tanrı'nın vasıfları, 1982, İ.Ü.E.F.T.B. Basılmamış. Mez. Tezi; **Gök Tanrı'nın Sıfatlarına Esmaü'l Hüsna Açısından Bakış** İstanbul 1991, s. 21.*

18. *Mahmut Arslan, "Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çift Hükümdarlık Meselesi" **T.M.T.T.M.K.** 1990, s. 223-245.*
19. *Sabahattin Güngör, **Tasvvuf Notları,** 1991, İzmit, s. 19.*

Adad, Adakutay, Adar, Ağaç Han, Ağada, Ağalim, Ak Han, Ak Toyun, Alasbatır, Ammun, Ank, Anşar, Anu, Arunas, Ayata, Ay Han, Dağ Han, Demir Han, Deniz Han, Kumarbi, Ligal, Narada, Manyas, Mumnu, Nergal, Oğan, Şamas, Ana Maykıl, Anatu, Andarkon, Anunnı, Arinna, Aryna, Aruru, Gatümtüğ, Hepat, İstar, Kadi, Kamruşsaba, Kırişişa, Lilil, Mezulla, Nalboyay, Nina, Harsağ, Nisaba, Siduri, Targın, Neme, Tramat, Tıran, Umay.[20] Bunlar, muhtemelen tek olan Tanrı'nın muhtelif isimleri veya bir kısmı büyük meleklerdi.

Bilge Kağan, Tanrı'da Tanrı olmuştur. Orhun Abidelerinde Bilge Kağan'ın, (Tengri teg Tengri'de Kut bolmuş Türk Bilge Kagan) ifadesi hatırlanmalıdır.[21] Bu aynı zamanda **"Enel Hak mı"** ve "Bir ben vardı benden, içeru"nun farklı bir izahı mı?

Şaban Kuzgun, Eski Türk inancındaki Allah'ın "Tengri teg Tenri" tanımından hareketle, Allah'ın "Vacibu'l-Vucud" oluşu hususunun, eskiden beri Türkler tarafından bilindiğini, Türklerde var olan inancın zamanla dinleyenlerin kavrayamayışı sonucu bozulmuş olabileceği üzerinde durmuştur.[22]

Hun hükümdarları bilinmeyen Tanrı önünde yere kapanarak kokular yakarlarken[23] Tasavvuf, Allah'ı "kainatın bütünü olarak" [24] tanımlıyor. Burada Hun hükümdarlarının yaptığı secdedir/ yükünmedir.

Nan, Karay Türklerinde, **"Gök Ekmeği"** olarak da tanınıyor ve kutsal sayılıyor[25]. Doğu Anadolu'da ise, Nan ekmek anlamındadır. Gök'ün kutsallığı ile ekmeğin kudsiyeti "Gök Ekmeği" şeklinde birleşmiştir. Erzurum ve Erzincan'da Doğu Anadolu'nun daha bir çok yerinde yemin edilirken; **"Ekmek çarpsın", "Ekmek Kuran Çarpsın", "Kur'an Çarpsın"** denir. Kur'an-ı Kerim'in Allah kelâmı; ekmeğin, Allah'ın nimeti olduğu bilinir. Ekmek ile Kur'an arasında zımnî bir ortaklık, yakınlık kurulur. Tasavvuf da ay ve güneş, bölüşülen bir nimete somuna benzetilmiştir.[25/1]

Malatya, Sivas ve Tunceli Bektaşileri ikrar verirlerken;

"Gök Babamız

Yer Anamız

Sağımız Cennet

Solumuz Cehennem

Önümüz Kabe-i Beytullah

Arkamızı Göremiyoruz.

Gayba hükmeden bir Allah"[26] demektedirler.

Miraç olayında **Hz. Muhammed**'in göklere çıktığı ve Allah'la konuştuğu bilinmektedir. Gök, İslâmî inançlarda da kutsal kabul edilirken Kars'ta ve Van'da haksızlık yaparak küçük menfaatler elde edenler için, **"Başı göye ulaştı"** veya **"başın göye ulaştı"** denir. Bu yüceldin mi, en yüksek olana mı ulaştın? anlamındadır. **Tarık Buğra**, Osmancık isimli eserinde, **"Yarın güneş daha bir göklü doğacaktır."** ifadesini kullanmaktadır. Göklü doğmak, daha bir ulu doğmaktır. Gök kelimesi burada sıfat olarak güneşin önüne geçmiştir.

Kerkük Türkmenleri arasında **"Adamın kendi burada yoksa, Allah'ı buradadır"** tarzında ifade edilen bir inanç vardır.[27] Bu inanç Anadolu'da bir kimsenin haklılığını ortaya koymak için, "kendisi yok Allah'ı var" denilir. İslamiyette Allah bir tanedir ve o her yerde hazır nazırdır. Bütün kâinatın Tanrısıdır. Yukarıdaki iki misal bize, her korunan kişi, cisminin olmadığı yerde olabilen adeta **"kişi ruhu"** şeklindeki bir inancın İslamileştiğini düşündürmektedir.

20. *Şaban Gökovalı, **Mythologia (Söylence bilim) ve Anadolu Söylenceleri, İzmir, 1990.**, s. 15-17.*
21. *Sait Beşer, **Kutadgu Bilig** Gök Tanrı'nın..... s. 125.*
22. *Ş. Kuzgun, **Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşeileri Meselesi Hazar ve Karay Türkleri,** Ankara, 1985, s. 90.*
23. *Marcel Brian, **Hunların Hayatı,** İstanbul, 1981, s. 44.*
24. *Şeyh Bedreddin **Varidat** (Ter. Ketene) Ankara, 1990, s. 3.*
25. *Şaban Kuzgun, **a.g.e.,** s. 237.*

25/1. *S Güngör, **a.g.e.***
26. *Muharrem Naci Dede Baba (M.N. Orhun) **Yayınlanmamış Tasavvuf Notları,** İstanbul, 1991, s. 148.*
27. *Kaynak Kişi, **Selahattin Hamid, Mustafa Agoren,** Kerkük, 1949 Doğumlu.*

Eski Türk inancına göre, Tengri kişioğlunu yarattığı zaman Türk'ü yaratmıştı. Türk'e göre bu Tanrı yukarıdadır ve Türk'ü koruyucudur. Bu yüzden bir sıfatı da Türk Tengri'sidir. Çünkü O Türk milleti yok olmasın diye onlara Kağan göndermiştir. Kağanlara, halkı nasıl yönetmeleri gerektiği konusunda göğe çekilip buyruk, kut, ülük, küçük ve birlik verip geri göndermiş ve onları korumuştur. Ancak, koruyan Tengri, azan milleti ve beyleri de gerektiğinde cezalandırmıştır da.(28)

Azerbaycan Türkleri arasında da Allah'ı gökte düşünme temayülü vardır. Tanrı'ya şükredilirken, şükreden kimse güneşe döner veya şükredilen nimet güneşe, çevrilir. Güneş'de ilahî bir hikmet varmış(29) gibi kabul edilir.

Kars'da ve Aşkale'de **"Mağrurlanma Padişahım senden büyük Allah var"** tabiri, insafsız ve büyük konuşan kimseler için kullanılır ve çok kere de bunu söylerken kişi kafasını yukarı kaldırır veya gök yüzünü parmağı ile işaret eder. Keza Kars'da "Merhamet et insafa gel" anlamında "Allah'a bak, bu kadar da olmaz" denilirken, yüzünü gayri ihtiyarı ve belirli belirsiz yukarıya döndürür. Böylece Allah'ın yukarıda olduğuna inandığı intibaını bırakır. Adeta insanın eli kendi semasında Rabbini gösteremeyeceği için onun zahiri sema olarak gösteriliyor.

Yahya Kemal Beyatlı'nın **"Kendi Gök kubbemiz"**i vurgulamış oluşu da, Türklerde kişi oğlu ile gökyüzü arasında, adeta özel bölge tesis olduğu anlamını veriyor.

"Kendi Gök kubbemiz altında bu bayram saati-Dokuz asrında bütün halkı bütün memleketi"(30) ifadesi Gök Kubbenin Türklüğün çadırı olduğu intibaını veriyor. Bu inancın temelinde, belki de Türk töresini yürütmeleri için Türk Kağan'larını tahta çıkaran Tanrının(31) Gök'de düşünülmüş olması fikri vardır.

28. *M. Engin, **Orhun Abideleri**, İstanbul, 1970, 1972, s. 91, Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, s. 55.*
29. *Mevlüt Süleymanlı, **Göç**, İstanbul, 1990, s. 15.*
30. *Yahya Kemal, "Süleymaniye'de Bayram Sabahı" **Kendi Gök Kubbemiz**, İstanbul, 1969, s. 3*
31. *Sait Başer, **Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre**, Ankara, 1990, s. 3*

Tasavvufa göre, Allah her yerde olmasına rağmen göğe dönmek/ bakmak/el açmak doğrudur. İnsanın bedeni, Yeryüzü/Arzi, Rabbi ise, o arzın semasında olan nurdan bir vucuddur. Rahmet Gökten iner. Zahiri bedeni besleyen Hz. Muhammed'in Nuru, Güneşten, Gökten iner.

B. İYELER

Türk inanç yumağını açıkça Tengri merkez olmak üzere, çereyi onun yarattığı yardımcı ve koruyucu İyelerin aldığı görülmektedir. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamlık **Meleklerin, Cinlerin** ve **Şeytanın** bulunuşu, bunlarla ilgili inançlar ve fonksiyonları başlangıçtan beri Tanrı ve etrafının değişmediği fikrini vermektedir.

1. AK VE KARA İYELER

Gök Tanrı inanç sisteminde Ak ve Kara İyeler olarak bilinen güçlerin kapsamına girebilen İyeler, Gagauz Türklerinde olduğu gibi bölgede **Peri** genel ismi ile tanımlanmakta ve bazan özel isimler alabilmektedir. **Thomson** ve **Radlof,** "Türk Iduk, Yer-sub" ifadesinde geçen "Iduk" kelimesini önce genie yani mubarek, peri ve melek yahut Türkün mukaddes Yir Suları diye tercüme etmiştir.(32)

Divriği'nin Zınzın köyü yakınlarındaki **Yedi baba Dağı** üzerindeki **Yedi adet kayanın "7 Perili kız"** olduğu inancı vardır.(33)

Karailiğin temelini oluşturan fikirler; Anan'dan önce mevcut olmakla beraber dağınık bir halde idi. Bu dağınık fikirleri, 760 - 770 yılları arasında Anan bir araya toplayarak, önceden var olan bu esaslara bir çeki-düzen vermiş ve mezhebin esaslarını tesbit ettiği **"Sefer ha-Mişvot" (Farzlar kitabı)**nı yazmıştır(34) Dağınık iken toplanılan bu inançlardan Gök Tanrı inancı ile ortak olanlar hangileridir?

32. *O. Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, İstanbul 1978, s. 111.*
33. *K. Özen, "Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançları İsimli Eser Münasebetiyle" **Türk Dünyası Araştırmaları** s. 74, 1991, s. 43.*
34. *Şaban Kuzgun, **a.g.e.**, s. 166.*

Karailer, Allah'ın ilahî bilgileri Melekleri vasıtasıyle **peygamberlere** ulaştırdıklarını kabul ederler.(35) Ünlü Karai bilginin **Dainel el Kumisi,** meleklerin sadece tabiat kuvetleri olduğuna inanır.(36)

Ermeni'ler, genel olarak görünmeyen ruhlara ve onların insan üzerindeki etkilerine inanmaktadırlar. İyiler, **Kalchk (Kaçlar)**, Kötüler **Ays (Aiss)ler** diye isimlendirilmiştir. Onlar insan üstü varlıklara, yerde veya gökte görünen varlıklara ait vücutlar atfetmişlerdir. Bu yüce varlıklar "Ermeniler nazarında, tabiat üstü iyi veya kötü varlıkların fiileri olan, tabiata ait fenomenlerde kendini gösterir."(37)

Gök-Tanrı inancında Ak iye ve Kara iyelerin bulunduğu bunların da tabiat üstü güçlere sahip oldukları bilinmektedir.(38)

Gregoryen Hristiyanların, Hristiyanlık öncesi inançları arasında, Arlez'lerin (köpek başlı varlıklar) savaş alanlarında ölenlerin yaralarını yalayarak iyi ettiklerini; nehirlerin ve göllerin diplerinde korkunç varlıkların bulunduğuna inanılmaktadırlar.(39)

Gök Tanrı inancında olağan üstü varlıklardan **Umay, Ana Maykıl, Akana, Erlik** gibi etkin ruhların varlığı bilinmektedir. **Erlik,** yeraltı dünyasının güçlerini temsil etmektedir. Bölgede **Karakura, Kivot, Gibilik, Karakoçan, Kepoz, Kapoz, Haftar, Obur, Mayıs, Baldır, Cangulaz, Üzüt, Cin, Sıbıla** gibi isimlerle halk inançlarında çeşitli varlıklar yaşamaktadır.(40) Ana Maykıl, Eski Türk inançlarında savaşan Türklere yardım eden bir ruh olarak bilinirken, günümüzde de halk inançlarında savaşan Türklere yardım için cepheye giden **kutsal balıklar** veya bilinmeyen ulu kimseler yeşil sarıkları ile görülebilmektedir.

Oğuz Kağan destanında **köpek başlı insanların** ülkesine yapılan akınlardan söz edilmektedir. Köpek başlı insanlara Avrupa ve Hint mitolojilerin de rastlanılmaktadır(41)

35. Şaban Kuzgun, **a.g.e.**, s. 196.
36. Şaban Kuzgun, **a.g.e.**, s. 196.
37. A. Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, s. 30-31.
38. Y. Kalafat, **Doğu Anadolu'da Türk İnançlarının İzleri**, s. 49.
39. A. Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler** s. 25.
40. Y. Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, s. 20-25.
41. B. Ögel, **Türk mitolojisi**, s. 82-83.

Kendilerine kötü ruhlar temas edenlere Gagauzlarda **cadı** denir. Kadın ve erkek cadı olabilirler daha ziyade kadınlardan cadı olur. Doğu ve Güneydoğuda ve Anadolu'nun sair yerlerinde "cadı" ifadesi her türlü fenalık yapabilecek kötü yürekli kadınlar için kullanılır.

Peri, Gagauzlarda **Rusali** ismi ile bilinir ve insanda çeşitli şekiller altında temasta bulunabilen kötü ruhlar olarak tanınır. Rusali'ler insanlardan; güçsüz, akılsız, dini zayıf kimselere görünürler. Rusali ile kimse karşılaşmak istemez. Rusaliler hem kadın ve hem de erkek şeklinde görünebilirler. **Kadın Rusalilerin** saçları uzundur.

Taun (Mencikli) insanlar arasında ölüm saçan kambur bir kocakarı şeklinde düşünülür. Gagauzlar taundan Allah'ın bile korktuğuna inanırlar.(42)

Gregoryen Cemaatinin Hiristiyanlık öncesi döneminde; bir adam hastalandığı zaman vücuduna bir **Aiss (kötü ruh)** veya şeytanın girmiş olduğu kabul edilmektedir. Delilik veya sara'lık aynı şekilde, kötü ruh veya şeytanla, izah edilmektedir. Hastayı iyileştirmek için şeytan veya kötü ruhun vücuttan çıkarılması gerekmektedir. Bunun için dua edilmekte ve ayinler düzenlenmektedir.(43)

Erbil'de, **Türkmen** ve **Kırmançların** Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bölge halkının ruh hastalıkları için gittikleri yatır, mezar ve **Ocaklarda** hasta özel bölümlerde yatırılır çok kere titreyerek kendisine gelen hastanın ruhundaki kötü güçten kurtularak sağlığına kavuştuğuna inanılır. Bu bize Gök Tanrı inanç sistemindeki **Kam**'ın ruhlarla temas seanslarını bilhassa hasta tedavisindeki **"titreme"** halini hatırlatıyor.

Gök-Tanrı inanç sisteminde hastalanan kişinin ruhunu kötü ruhların işgal ettiğine, hasta ruhun kurtulması için kötü ruhların kovulması gerektiğine, bu amaçla Kam'ların bir takım ayinler yaptıklarına şahit oluyoruz. Günümüzde de bir kısım ruhi rahatsızlıklar ve sara türünden hastalıkların bazı yatırlarda tedavi edilmek istendiklerini, hastaların ziyaretlerde bir titreme sonucu kendilerine geldiklerini, sağlığına kavuşan hasta için

42. Harun Güngör-M.Argunşah, **a.g.e.**, 39-40; B.A. Manof, **a.g.e.**, s. 55-59.
43. A. Küçük, **a.g.e.**, s. 30.

"ruhu kurtuldu" denildiğini biliyoruz. **Umay;** Göktürk Çağı Begü Taş yazıtlarında da ismi geçen Ak iyelerden birisidir.(44) Çocukların koruyucusu olarak bilinen bu iye, doğum sırasında, doğumdan sonra ve çocuklar **"Er"** ünvanını kazanıncaya kadar onları korur. umay'ın **Yakut Türklerindeki** ismi **Ayısıt** iken(45) bu iyenin hayvan yavrularını da koruduğuna inanılmaktadır. Avarlar döneminden beri bilinen(46) Umay'ı, **Kaşgarlı Mahmut** kadının doğumundan sonraki **"Son"** olarak tanımlıyor ve ona kutsiyet atfedildiğini belirtiyor.(47)

Osman Turan; Umay ve diğer iyeleri Tanrı değil, her dinde mevcut bulunan melek ve mukaddes varlıklar olduğunu, **"Umay gibi anam Hatun"** veya **"Umay-tek Ögem Hatun"** ibarelerinin Umay'ın Tanrı yerine konulmadığını açıkça gösterdiğini ileri sürmektedir. Nitekim Kaşgarlı Mahmut Umay'ın bir Tanrıça değil, bir **ruh** veya **melek** olduğunu kaydetmiştir.(48) Umay Türk mitolojisinin kaynağı olan ülkelerin hepsinde bilinmektedir.(49)

İncelediğimiz bölgelerden Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan; Muş, Erzurum, Kars ve Ağrı'da **"eş"** veya **"son"**, ıssız ve temiz yerlere gömülür. İnsanların onu çiğnemesinin engellenmesi amaçlanır.

Ayrıca doğum münasebetiyle yapılan pratikler anlatılırken belirtildiği gibi kanlı ve kansız kurbanlar verilir. **"Doğum Aşı"** dökülür. Günümüzde, sağlıklı doğumlar bilhassa çocuğu olmayan ve erkek çocuğu olmayan ailelerin kurbanları şükür için, Allah rızası için kesilirken, bunların özellikle adak kategorisinde olanların bir dönem Umay iyesine adandıkları düşünülmektedir.

Ana Maykıl; "Bodın Inli" diye de anılan bu iye, **Ötüken Yış**'da mevcut olan bir iye idi.(50) Bu iye bulunduğu ili ve halkını bütün kötülüklerden koruyordu. Altay Türkleri arasında bu iye günümüzde Ana Maykıl olarak bilinmektedir. Ana Maykıl'ın bulunduğu yer, **Idük/mukaddes** olarak sayılıyordu(51) Fonksiyonları **yir-sub iyeleri** ile birleşmiş gibidir.

44. M. Ergin, **Orhun Abideleri,** İstanbul, 1970, s. 72.
45. A. İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, s. ?
46. J. Harmatta, **Avarların Dili Sorununa Dair,** Ankara, 1988, s. 27.
47. B. Atalay, **Divanü Lügat-it Türk Tercümesi**, C.II, Ankara, 1985, s. 123.
48. O. Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefküresi Tarihi,** s. 111.
49. S. Gömeç, "Umay Meselesi" **Türk Dünyası Tarih Dergisi,,** Kasım 1985, s. 35, s. 38-44.
50. A. İnan, **Eski Türk Dini Tarihi,** s. 6.
51. A. İnan, **Makaleler ve İncelemeler** s. 274.

İncelediğimiz Bölgede biz bu iye'yi, yatırlarla ilgili anlatımlarda ve efsanelerde izleyebiliyoruz. Daha ziyade darda kalan bölge insanına, savaşta ve benzeri felaketlerde yardımcı olmaktadır.

Balıkesir'in Pamukcu köyündeki **Dede Balıkları**'nın istiklal harbine katılıp bir kısmının yaralı döndüğü,(52) Darende **Somuncu Baba** Camii önünde **Balıklı Göl**'ün kutsal balıklarının Kıbrıs'ta Mehmetçiğin yanında savaştığı, savaş günleri kaybolup sonradan göründükleri, Bergama'daki **Gazi Balıkların** aynı şekilde Kıbrıs savaşında Türk askerine yardım ettiği(53) Ağrı'daki **üç şehitler** efsanesinde bölgede daha evvel şehit olmuş üç kardeşin, Bölgenin Rus'lar tarafından işgal edildiği sırada Mehmetçikle birlikte Rus'lara karşı savaştığı şeklindeki inançlar, bu inancın canlı örnekleridir.(54)

Ana Maykıl'ın bize göre Türklerdeki **Veli kültü**, Kam bağlantısı ile karıştırılmaması gerekir. Misallerini verdiğimiz yardımcı iyelerdeki güçlerin belirli bir mekanları yoktur. Ana Maykıl'a İslamiyetten evvelki Türk inancında da yeri olan **Tenasüh inancı** objektifinden bakılabilir mi? Bize göre aynı sistem unsurları oluşları itibariyle şühesiz ortak yanları vardır. Ancak aynılıklarını söylemek kolay değildir. Veli'de kendisinden yardım isteyen dardaki insanlara yardım etmektedir ve Veli'nin yakın muhiti kutsaldır. Ancak Maykıl bulunduğu ili ve ilin insanlarını kötülüklerden korumakta ve o ili kutsal kılmaktadır(55)

Eski Türk inancında, Yer ve Su Tanrı olarak kabul edilmemiş Türk iduk yer-sub ifadesinde geçen **"Iduk"** kelimesi "mübarek, peri ve melek" anlamında kullanılmıştır.(56) Hal bu olunca Evliyaya kut veren Tanrı'nın Coğrafyaya da kut vermiş olması doğaldır.

Sarıkamış'ın Bozat köyüne Rus'lar 1915'de saldırdığında, **Ağ Baba** dağından inen **"yeşil sarıklı"** bir ordunun halkın imha edilmesini önlediğine inanılır.

52. Cahit Kavcar, M. Yardımcı, **Efsanelerimiz, İnönü Üniversitesi Efsane Derleme Yarışması,** Malatya, 1988, s. 27-29.
53. A.B. Alptekin, **Fırat Havzası Efsaneleri**, Elazığ, 1990, s. 39.
54. A. B. Alptekin, **a.g.e.,** s. 34, 38-39.
55. Veli Kültü için bk. Ahmet Yaşar Ocak, **Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya venkabeleri** Ankara, 1984, s. 6; **Bektaşi Menkıbelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri,** İstanbul, 1983, s. 408.
56. O. Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefküresi**, s. 111.
57. Ufuk Tavkul, **Kafkasya Dağlarında Hayat ve Kültür Karaçay-Malkar,** İstanbul 1993, s. 46.

İslamiyet Karaçay Bölgesine XVIII. yy.da girmiş olmasına rağmen XVII.yy. başlarında **Karaçay**'lıların yurtlarını düşman istilasından korumak için **"Marca"** diye bilinen bir kutsal ruhun kendilerine yardım ettiğine inanılırdı.(57) Marca'nın yılanla, Erlik Han'la ilgisi olabilir mi?

Kayseri'nin Höbek köyünde halk, **Ali baba Türbesi**'ne saygılı davranmaktadır. İnanca göre, Ali Baba ölümünden sonra çıkan bir harpte askerlerle birlikte düşmana karşı savaşmıştır. Bu efsaneye inanmayan askerlerin silahlarının **yılana** dönüşeceği inancı vardır.(58)

Ana Maykıl muhakkak harp halinde değil, sair zamanlarda da darda kalmış yöre halkına yardım edebilmektedir. Kayseri'de Orman köyhlüsünün hangi ağacı kesmesinin isabetli olacağını gösteren **Pir** efsanesi vardır.(59) Tunceli'deki **Dursun Dede** efsanesine göre Dede, köyde olduğu zaman köye bereket yağmakla ve hiç sorun olmamaktadır(60)

Isparta'daki **Serement Dede, İsimsiz Dede ve Kesik Baş**'ın bölge halkı ile birlikte düşmana karşı harp ettiği inancı vardır(61). Bingöl'ün Sütlüce köyünde kurtuluş savaşında Rus askerlerine karşı savaşan ihtiyarların safında yer alarak döğüşen **güvercin**, konduğu yere bir türbe ve cami yaptırır ve adını **"Şeker Baba"** koyar.(62) Ağrı'da Allah aşkı ile kendisini ateşe atan bir şahsın kurtuluş savaşı sırasında Rus'lara karşı Türk askerlerine yardım ettiği inancı vardır. Bu şahsın yattığı yerdeki **havuz** ve **kaya** halen ziyarettir.(63) Bu tür efsaneler Diyarbakır'dan da derlenmiştir.

Ak Ana (Ak Ene): Altay Türkleri arasında yaşayan bu iye, inanca göre, Tengri Ülgen'e yaratma kudreti ve ilhamı vermiştir(64) Yaradılışı Türklerin nasıl değerlendirdiği hakkında hüküm verebilecek bilgi pek fazla değildir. Bengü Taş yazıtlarında, kainatın ve kişi

58. *Ü. Günay-Ş. Kuzgun-H.Güngör-A.Daştan-H.Sayım, **Kayseri ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri, Kayseri**, 1996,*
59. *M. Necati Sepetçioğlu, **Türk-İslam Efsaneleri**, 1975, İstanbul, s. 20-25.*
60. *H. ışık, **Dersimli Memik Ağa**, İstanbul, 1990, s., 16.*
61. *Ekrem Sarıkçıoğlu, "Isparta ve Çevre Köylerindeki Ziyaret ve Adak Yerleri, **A.Ü. İslamî İlimler Fakültesi Dergisi**, s. 3, Fasikül 1-2'den Ayrı Baskı 1979.*
62. *Ali Berat Alptekin **a.g.e.**, s. 21*
63. *İsmet Alpaslan, **Atatürk Yılında Ağrı**, Ankara, 1982. S. 121*
64. *A. İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, s. 39.*

oğlunun yaradılışı hakkındaki ibareye göre, **Göktengri (Mavi Gök) ve yağız yir (Kara toprak),** yaratıldıktan sonra, ikisi arasında/yer yüzünde insanoğlu yaratılmış denilmektedir. **Radloff**, "Türk Mitolojisi"nde yaradılışı anlatırken, "Yer ve Gök yaratılmadan önce, her şey sudan ibarettir. Yer yoktu, Gök yoktu, Güneş ile Ay henüz yoktular. O zaman Tanrısal güçlerin en yükseği insanoğullarının Ata ve Anası Tengere Kayra Kan vardı" demektedir(65)

Altay Türklerinde hala yaşayan yaradılış ile ilgili inançlar ve Taş Yazıtlardaki ifadelerin büyük ölçüde ayniliği bize herşeyin yaratıcısı olan Tengri'nin bugünkü inançlarımızdan farklı olmadığını göstermektedir. Suyun bir yansıtıcı olduğunu düşünür isek, Ak Ana, ayna fonksiyonunu görüyordu. Bektaşi-Alevi inançlarında yer alan **"Aynaya baktım Ali'yi gördüm"** inancının altında belki yine bu yansıtıcılıktan kaynaklanan semboller vardır. Muhtemelen Ana/Ene/Ayna'nın etimolojik ilişkisi vardır.(66)

Ayna, aynı zamanda eski Türklerde **Ay** ile **Güneşin** de bir sembolü idi.(67) İncelediğimiz bölgede yaşayan tasvvufta Allah'ın sır ve hikmetlerini aksettirdiği için Hz. Muhammed (a.s.) kalbi hakkında; **Mir'at-ı Muhammed** (Muhammed'in aynası), **Mir'at-ı Muhabbet** (Sevginin aynası) v.b. ifadeler kullanılır. Hz. Mevlânâ; Allah'ın büyüklüğünü görmek isteyen, suyun yüzüne baksın, demiştir.(68)

Kuzey Irak, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da insan hayatının her safhasında; bebek bekleyen hamile hanımlarda, cennet özleminde, gelecekten haber almada, semahlarda, Murat almada, cehizde, gerdekte, çocuğun cinsiyetinin tayininde, ölüm ve ölüm sonrasında ayna ile ilgili inançlar vardır. Ayna insan ismine, nazar ve mimariye yansımıştır. Ayna; Ak pak bir geleceği, uzağı yakın etmeye ve aydınlığa delalet eder.(69)

65. *W. Radloff, **Sibirya'dan** (Ter A. Tamir), C.II, İstanbul, 1956, K: 1, s. 6-7.*
66. *Y. Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, s. 23.*
67. *H. Namık Orkun, **Türk Tarihi**, C.1, Ankara, 1946, s. 71.*
68. *Bkz. Sebahattin Güngör, **Ayna Hakkında** İzmit, 1991.*
69. *Y. Kalafat "Halk İnançlarımızda Hususiyle Tahtacılarda Ayna" **Tahtacılar Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, 1995 s. 75-107*

Gregoryen Hıristiyan cemaatinin Hıristiyanlık öncesinde, ulu ruhları arasında toprağın ürünlerini çalan ejderhalar olarak tahayyül edilen güçlere, **Dragon**'lar denilmektedir. Gök Tanrı inanç sisteminde **Erlik Han**'ın yer altı dünyasının hakimi olduğu, kötülükleri temsil etmesi yanında **yılan, Evren, Ejder** şeklinde tahayyül edildiği bilinmektedir.

Celmavuz, Karaçay-Malkar Türklerinde bir tür kötü ruhlu ejderha olup, **ay** ve **güneşin** tutulmasına yol açar. Ay'ı bu ruhtan koruyan iki **çoban köpeğinin** ismi **"eger"** dir. Kırgız Türklerinde bu iye'nin ismi **(cemouz)**, Uygur Türklerinde **"yerimagız"**, Altay Türklerinde **"Yelbegen"** Silvan'da Dev/Div"dir.

Gregoryanlar olağanüstü varlıklara, **büyüye** ve büyücülüğe inanmaktadır. Gregoryan Papazları halka **sihir** ve **muska** yapmaktadırlar. Onlar ruhların, bazan acayip varlıklar, dev ejderhalar, köpek insanlar şeklinde insanlara göründüklerini hayal etmektedirler.

Gagauzların inandıkları mitolojik varlıklardan biri de Dev'dir. Ancak dev ile birlikte Gagauzlarda bir de Tepegöz vardır. Dede Korkut'da ki Tepegöz'ün emsali olan Gagauz tepegöz'ünün yanısıra, Dev'ler ormanlarda ve geçit vermeyen yerlerde yaşarlar ve devler dişi ve erkek olabilirler. Dişi Dev'e **(Dev-Ana)** erkek **Dev**'e ise sadece (Dev) denilir[70]. Doğu Anadolu efsanelerinde de bu devin yer aldığını görüyoruz.[71] Kars'da çok iri yarı ve estetik olmayan kadınlara hakaret anlamında "Dev Ana" veya "Dev Anası" denir.

Sorgun'da tabiata ad olmuş bir isim de Büyük Ören köyündeki **"Cinli Dere"**dir[72] Burası bir cin yerleşim bölgesi olarak kabul edilebilir.

Cinle ilgili halk inançlarında folklorik malzeme çok kere **"dev"** olarak geçmektedir. Div bilindiği gibi cin anlamına gelmektedir. Halk dilinde **"Div"** zamanla Dev olmuştur. Azerbaycan halk masallarında da Div'in cin karşılığında kullanıldığı olur.

70. *H. Güngör-M. Argunşah, **a.g.e.**, s. 41; B.A. Manof, **a.g.e.**, s. 72-73.*
71. *Y. Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, s. 48-50.*
72. *D. Doğan, **Bütün Yönleri ile Sorgun**, Ankara, 1990, s. 13.*

Cin kavramı, dinî folklorde çeşitli isimler ve tezahürlerle sürdürmektedir. Tasavvuf ehli, cin'in ancak hayal gücüyle kavranabilen varlıklar olarak tanımlar. **Şeyh Bedrettin** "Ey kişi, için meleklerle ve şeytanlarla doludur; galip gelen kararı verir. Cinler ise ikisinin arasındadır"[73] demektedir.

Doğu Anadolu'da olduğu gibi[74] Azerbaycan coğrafyasında da bir takım Ak ve kara iyeler coğrafyaya isim olmuşlardır. Bu arada, Sorgun'un Ağcın köyü ismini yakınındaki **"Aca in"** adlı mağradan almış olabilir.

Ağcin bize **Akcin**, iye çağırımını da yapmaktadır. Zira cinlerin de iyi huylu ve kötü huylu diye tasnif edildiği bilinmektedir. Ancak Ak cin ile Ak iye aynı şeyler değildir.

Dev veya Div, cin karşılığıdır. Kars'da ıssız yollarda yolcuların karşısına tabut veya hayvan şeklinde çıkan **"Şahacın"** diye bilinen bir varlık vardır. Urfa'da doğumdan sonra çocuğu cinlerden korumak için yastığına iğne batırılır.[75] Anadolu'da **"Aftar/Abitor, Mezar-ı Besi, Güney Han, Kıral Kızı Kalesi** ile ilgili cinli efsaneler anlatılır.[76] Necati, Gazel'inde dişi cinlerin Ateşe ve suya boyun eymediklerini anlatır.[77]

Karaçay-Malkar Türkleri insan kılığına girebilen kırmızı gözlü uzun kuyruklu **savurbek** diye bilinen bir cinin varlığına inanırlar.[78]

Gagauzlar, Obur (Hobur) kelimesinden, ölen günahkar bir kimsenin mezarda yaşayan bir hayvan şekline dönüşmesini anlatmaktadırlar. Gagauzlara göre Obur, mezardan çıkarak geceleri dolaşır.[79] Kars'da **Kaftar Küskü** olarak bilinen, daha ziyade yeni ölülerin mezarına musallat olan, mezarlık çevresinde yaşayan, gece görünebilen ve rastladığı insanlara zarar veren hayvan şeklindeki bir varlığın mevcudiyetine inanılırdı.

73. *D. Doğan, **a.g.e.**, s. 13.*
74. *Ş. Bedreddin, **Varidat**, s. 2-3.*
75. *Yakup Çelik, **a.g.e.**, s. 374.*
76. *Ali Duymaz, **a.g.e.**, s. 141-159.*
77. *H.E. Cengiz, **Açıklamalı Divan Şiiri Antolojisi**, Ankara, 1987, s. 128.*
78. *Ufuk Tavkul, **a.g.e**, s. 60.*
79. *H. Güngör-M.Argunşah, **a.g.e**,, s. 42; B.A. Manof, **a.g.e.**, s. 52.*

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da "Mecikli" türünden varlıkların mevcudiyetine inanılır. Bunların isimleri çok kere bölgelere göre değişmektedir. Ayrıca onların özelliklerini anlatanlar onlara dair çok kere farklı şeyler söylemektedir.

Kapuz, Alkarısı veya **Alkızı** türünden bir varlıktır, firkete, çatallı **iğne** ve **cuvaldız** ile yakalanır ve su çevresinde yaşar. Yakalayanlar onu çalıştırırlar, onu yakalayabilene zarar vermez. Kapuz'u yakalayıp serbest bırakanlara, yakınlarına ve bunlara ait bir eşya taşıyanlara da Kapuz'un zarar veremeyeceği inancı Fırat havzasında yaygındır.(80)

Diyarbakır ve çevresinde **"Kapuz", "Bizden iyiler", "Pirelik", "Pirabak"** gibi unsurlar **Karakura** olarak bilinir.(81)

Malatya yöresindeki bir inanca göre "Hıbılık", Alkarası türünden bir varlıktır, o sadece kadınları değil, erkekleri de rahatsız eder. Hıbılık umumiyetle kadın olmakla beraber erkek şeklinde olanları da vardır. Yanına gittiği erkeğin göğsüne oturur ve boğazını öldürünceye kadar sıkar. Hıbılık'ı insanoğlu yakalayabilir ise ona bol altın getirir.(82) Çemişgezek'de **Gıbılık** diye bilinen varlık uykudaki insanları basan bir kara iyedir.

Gıbılığın bastığı kimsenin dili tutulur, kımıldayamaz, konuşamaz, ter içinde kalır. Gıbılık bastığı kişinin gözüne kedi şeklinde gözükür, başında bir külah vardır, bu külah sihirlidir ve onu kapan kişinin zengin olacağına inanılır.(83)

"Şivat" Al karısı gibi hayali bir varlıktır. Çemişgezek'te bilhassa kış gecelerinde Şivat'ın kişinin uyuduğu sırada sevdiği bir arkadaşının kılığına bürünerek onu çağırdığı ve tenha bir yere götürüp burada demir bir tarakla saçlarını taradığı ve uçurumdan aşağıya attığı kabul edilir.(84)

80. A.B. Alptekin, ***Fırat Havzası Efsaneleri***, *(Bingöl, Elazığ; Malatya, Tunceli, Elazığ), 1990, s. 19.*

81. *M. Yavuz Hekimoğlu,* ***Diyarbakır Efsaneleri****, Ankara, 1989 c. I/ s.21*

82. *A. B. Alptekin,* ***a.g.e.****, s. 113, Gagauz Efsaneleri için Bkz. H. Güngör "Gagauzlarda Tepegöz Efsanesi" Türk Kültürü Araştırmaları, XXIV/2 Ankara, 1986, s. 141-142.*

83. *N. Çiftçi,* ***Çemişgezek'in Tarihi****, F.Ü. Fen-Ed Fak. Tarih Bölümü Lisans Tezi, Elazığ, 1989, s. 48.*

84. *U. Tavkul,* ***Karaçay-Malkar Toplumlarında Sosyal Yapı ve Değişme****, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1991, s. 146-150.*

Sorgun'da kışın en şiddetli geçtiği aya **Cangulaz/Koncaloz** ayı denir. Bu ayda Cangulaz diye bilinen bir kara iyeden korunmak için halk, kapı ve pencerelerin önüne **pancar** koyar, pancar'ın kokusunu sevmediği için **Cangulaz**ın evlerden içeri giremiyeceğine inanılır. Cangulaz, insanları, tanıdıkları bir sesle çağırır ve onların yataklarından uyanıp kalkmalarına sebep olur. Cangulaz aydınlıktan korkan ve gündüz görünmeyen bir varlıktır(85). Cangulaz'ı çeşitli isimler altında Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da da görmekteyiz. **Kırmızı** renkli bu kara iye, 15-20 m. olup **Cnagul-oz** şeklinde de geçmektedir. O **Cin** ve **Dev** arası bir konumda olup Reşat Nuri Güntekin'in **"Gul Yabani"**sini hatırlatmaktadır.

Kara iyelerden biri olarak kabul edilen **"Nazar"** kişioğlu'nun bizzat kendisinden kaynaklanır. Gözler vasıtasıyla bakışlarla nazar edildiği kanaati yaygın ise de, kişioğlu görmeden de, duyarak veya tadarak da nazar edebilir. Hatta muhayyelesini kullanması da nazara sebep olabilir. Çok kaliteli bir gıda maddesi veya anbarı doldurduğu duyulan bir mahsül nazar olabilir. Nazar, canlı ve cansız varlıklara yönelik olabilirken, nazara karşı korunmaya en fazla muhtaç olan ise bebeklerdir. Anne ve bebeklerin uğrayacakları kara iyeler çok kere nazarla karıştırılır. Nazarı ayrı bir bahis olarak ele alacağız. Fakat biz; doğum sırası ve sonrasında görülen inançlar münasebetiyle nazarı bu bölümde de ele alacağız.

Gagauzlardaki **"Obur"**, Kars'taki "Kaftar küskü"ye benzemekten ziyade Anadolu'nun muhtelif yerlerinde halkın **(Hortlak)** dediği inanca tekabül etmektedir.(86)

Romanya'da Müslümanlar ölen kimsenin **vampir-obur** olmaması için cenazeyi mezara götürmeden evvel kuvvetli bir **ateşin** altından geçirirler.

Gagauzlardaki mitolojik varlıklardan birisi de **"Tılsım"**dır. Tılsımlar çeşitli şekillerde görünebilirlerse de daha ziyade uzun gömlekleri ile görünürler. Tılsımlar virane yerlerde **köprü** altlarında ve **çeşme** başlarında otururlar. Tılsım bazan **canlı** ve bazan da **cansız** varlıklar şeklinde görünebilir.

85. *D. Doğan,* ***a.g.e****, 30.*

86. *H. Güngör-M.Argunşah,* ***a.g.e.****, 42; B.A. Manof,* ***a.g.e.****, 52.*

Tılsımın hükmü altında olan yerlerde **ateş** yandığına inanırlar. Define arayıcıları o yerin tılsımının var olup olmadığını bilmek zorundadırlar. Tılsımdan korunulması için **kurban** kesilir.(87)

Tılsımlı ve **büyülü yerler**, bu yerlerden korunmak inancı Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da olduğu gibi Anadolu'nun diğer yerlerinde de vardır. **"Sahipli yerler"** in sakinlerinin onayı alınmadan o yerlerde rahat hareket edilmez. İnsanlar o yerin sahibi tarafından çarpılabilir. Aranılan definenin sahibi defineyi kaçırıp saklayabilir veya definenin içerisindeki kıymetli eşyaları taş, toprak, yılan, çıyan şekline dönüştürebilir. Defineciye zarar vermemesi için arama yapılan yerde, **kurban** kesmek ve o yere kurban kanı akıtmak gerekebilir.

Gagauzlarda olduğu gibi binanın temeli atılırken, temele **kurban kanı** akıtılması inancı Anadolu'nun her tarafında vardır. Kurban kesilmesi suretiyle, muhtemelen ev sahibi icazet alarak yeni evin sahibi olabilmektedir.

Azeri Türklerinde mezarların yanından geçenleri **"Kara"**nın basacağı inancı vardır. Bu gün Türkiye'de olduğu gibi Kara ve Akkoyunlularda, Selçuklular ve Osmanlılar'da yas giysisi kara idi. Gagauzlarda yaşlılar **kırk gün kara gömlek giyer.** Muş'da böyle insanlara **"Karalı"** denir. Doğuda yas bayramına **"Kara bayram"** denir. Azeri Türklerinde cephede bir ferdini kaybeden aile evin çatısına kara, **"Yas bayrağı"** asar. Tasavvuf bilginlerine göre, siyah ile kara'nın farkı, **Kara'nın nur** da olabilmesidir. Bitlis'de karaçarşamba inancından hareketle **"karaçarşambaya gelesin"** denilir.

Al karısından korunmak için yapılan dinî pratikler ile "Kırk basması" veya "Kırklama" pratiklerini ayırmak zordur. Zira "Kırklama" albasmasını önlemek için yapıldığından, **"Kırk"** ve **"Yarı kırk"** uygulamaları "Al basması" ile içiçedir. Ağırnas'da bebek, Çeyreş Yöresinden getirilen **su** ve **kırk adet ufak taşla kırklanır,** daha sonra annesi kırklanır. Böylece bebek ve annesi" **habis ruhlar"** dan korunmuş olur. Bebek ve anne kırk'ları çıkıncaya kadar yalnız bırakılmaz aksi halde onları **"Al"** basar. Al; gür, kızılsaçlı, iri yarı korkunç bir kadındır. Onun anne ve çocuğu delirtmemesi veya öldürmemesi için yanlarına **bıçak, bayat ekmek** ve **Kur'an** konulur.(88)

87. *H. Güngör-M. Argunşah, **a.g.e.**, a.g.y.*
88. *Orhan Özbebil, **Ağırnas'ın Sosyal Yapısı ve Tarihçesi**, Kayseri, 1988, s. 21*

B. Ögel, Albastı tasnifine dair bilgi verirken; **"Kara Albastı,** ciddi ve ağırbaşlı", **"Sarı Albastı"** hopba ve şarlatan, **"Kırmızı Albastı"** ise insanlığın anası olan bir **"Ruh"** olarak kabul edilir" demektir.(89)

Adıyaman'daki bir inanca göre, **"Al karısı"** lohusanın odasına hem kapıdan hem bacadan girer.(90) **Çıldır**'da Al Karısı **değirmenlerin** çarkında oturur ve sarı saçını suya doğru tarar.(91) **Çemişgezek**'de Al Karısı hasta tarafından çirkin, ihtiyar kocakarı olarak görünür.(92)

Karaçay-Malkar Türklerinde, bebeği annesinin ayak ucuna yatırırlar ve bebeği **"Almastı"** denilen **kötü cinler**den korunmak için etrafına **kama, makas** gibi **demir** eşyalar asarlar.(93) Anadolu'nun bir çok yerinde hususiyle Doğu Anadolu ve Azerbaycan da, Al Karısı, Al Kızı ve Al olarak görülen şeyler "Almastı" ile aynı olabilir.

Azerbaycan'da hamile kadının doğumunun kolay olması için ihtiyar **"Bilici Kadın" yedi gün** hamilenin karnının üzerine **bıçak sıvazlar.** Bilici kadının buyruğu üzerine doğum esnasında, çadırda kadınlar, dışarda erkekler bıçak bilerler. Doğum olunca bileme işlemi durur.(94) Demirin kötü ruhlara kara'iyelere karşı koruycu fonksiyonu Doğu Anadolu'da yaygındır.(95)

Bu bileme işlemi biley taşında yapılırsa ve küçük ateş kıymıkları etrafa sıçrarsa o zaman cinlere etki edildiğine inanılır.

Albastı Gagauzların dev şeklinde tasavvur ettikleri ve lohusalara zarar veren kötü bir ruhtur. Gagauz'larda Albastının şerrinden korunmak için **lohusa**ya doğumdan üç gün önce ve üç gün sonra **su** verilmez rakı verilir. Ayrıca lohusanın kapısının önüne **kor halinde ateş** konur. Kötü ruhların eşikten içeri girmesini ateşin önlediğine inanılır.

89. *B. Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara, 1989, s. 300*
90. *Mehmet Yalvaç, **a.g.e.**, 19.*
91. *Ramazan Korkmaz, **a.g.e.**, 36*
92. *N. Çiftçi, **a.g.e.**, 75*
93. *U. Tavkul, Karaçay-Malkar **Toplumlarında Sosyal Yapı ve Değişme** s. 15*
94. *M. Süleymanlı, **Göç**, İstanbul, 1990, 91.*
95. *Y. Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, 50-51.*

Albastıyı, Kırgız ve Kazaklar **tilki** veya **keçi** şeklinde, Kazan Türkleri kötü bir ruh olarak, Özbek Türkleri ise pejmürde, dağınık bir kocakarı şeklinde düşünürler. **Karaçay, Malkar Türkleri**nde bebeği kötü ruhlardan korumak için ona **kötü isimler** verilir. Ayücük (Ayıcık), Karababuş (Siyah Ördek), Küçük Köpek yavrusu gibi. Karaçay-Malkarlarda genç kızlar bir hafta her gece sabaha kadar anneyi (Almastı)ya karşı korumak için yanlız bırakmaz, bebeği (almastı)dan korumak için yanına kama, demir, makas gibi şeyler koyarlardı.(96) Kazaklar lohusa kadını "kötü ruhlar"a karşı korumak için ellerine bir **demir parçası** alır "**demirci geldi, demirci geldi**" diye bağırırlar.(97)

Kuzey Irak'da(98) kırkı çıkmamış kadın ve çocuk, evden çıkarılmaz, çocuğa başka koku olmasın diye, **kolanya** dökülür, böylece çarpmasından veya basmasından korkulan kötü ruh (Kara iye) un kırklının **koku**sunu alıp zarar vermesinin önleneceğine inanılır. Kırkı çıkmış çocuğu korumak için bir ipe **sarmısak** geçirilir ve kırklı çocuğun boynuna asılır. Böylece büyük çocuklardan kırklı çocuğun kokusunun saklandığına inanılır. Kırk çıkması inancı ve kırk basması ile ilgili pratikler Doğu Anadolu'da da yapılmaktadır.(100) Albasması inancı eski Türk dinî hayatında da vardı.(101) **Kerkük**'de erkek çocuklar için dilek dilenirken, değinilen hususlar bize halk inancının derinliklerinden ilginç mesajlar verir.

96. *U. Tavkul, **a.g.e.**, s. 158-161.*
97. *A. İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, s. 84.*
98. *Kaynak Kişi **T.M. Ahmet**; Karşılaştır; Dr. Eren Ayçiçek, **"Türk Halk Hekimliğinde Sarmısak." T.H.H.S.B.** (23-25 Kasım 1988, Ankara), Ankara, 1989, s. 9-32.*
99. *Kaynak Kişi **P.R. Tütüncü**, Kerkük 1942 Doğumlu.*
100. *A. Küçük, "Erzincan ve Çevresinde Halk İnançlarına Toplu Bakış" **III. M.T.H.K.B.** Ankara, 1987, C.IV. s.241-257, Z. Başer, **Erzurum'da Tıbbi Mistik Folklor Araştırmaları**, Ankara, 1972, s. 95, A. Şafak "Hakkari ve Civarında Tıbbi ve Ahlaki Yaşayış Üzerine Bir Deneme" **A.Ü.XX.Yıl Armağanı**, Ankara, 1978, s. 127-170.*
*Uno, Harva, "Altay Kavimlerinde Doğum ve Çocuk Ruhları" Çev. Erdem Kayıran, **Türk Yurdu**, Sayı 8, 1954, s. 143-149, "Altay Kavimlerinde Doğum ve Çocuğa Ait İnanışlar" Çev. Erdem Koşay, **Ülkü**, sayı 5, 1950, s. 36-39.*

"Şerr-i Şetannan
Kurru bühtenen
Hayasız arvattan
At Şerinnen
Ot Şerinnen
Yıkılmış Duvardan
Kudurmuş Köpekten
Bekliyesen, Saklıyasan
Oğlum, Ey Allah'ım"(102)

Dua eden anne, oğlu için; **Şeytanın, Atın, Otun, Arzın** ve **Azman (Gök)** ın şerrini tehlikeli buluyor ve bu şeylerden Allah'ın korumasına sığınıyor.

Kara iyelerden, Al karısı, Erbil-Kerkük'de **Kırmanç** ve **Türkmenler** arasında **"Alaparma"** olarak bilinmektedir. Al karısından, anneyi ve çocuğu korumak için, **kırmızı** bir bant annenin alın kısmına bağlanmaktadır.

Atmalı aşiretinde kırkıncı gününü tamamlayan **lohusa kadın** ve çocuğa **"Çellini"** veya **"kırklık"** denir. Kırkıncı günden sonra bir kabın içine **kırk kaşık su** konur. Çıplak olarak ananın kucağına alınmış çocuğa yaşlı bir kadın, bu suyu **kalbur** tutarak çocuğun üzerine döker, su dökerken bazan "Çile mışka, çile mera, çile beğa" bazan da aynı anlama gelen **"Farenin Kırkı, Yılanın Kırkı, Kurbağanın Kırkı"** der. Bu uygulamadan amaç, çocuğun kırklı döneminde dünyaya gelmiş başka çocuk ve hayvan yavrularının kırkının onu basmasını önlemektir.(103)

Çemizgezek'te doğum sırasında Alkarası gören kadın kendisinden geçerek bayılır. Bu halde iken hasta kadın yatağıyla birlikte evin dış eşiğine götürülür, yavrusu olan bir **at** getirilerek hastanın başında bekletilir, o anda havaya **ateş** edilir ve orada bulunanlar çeşitli sesler çıkarırlar. Böylece Al karısının hastayı terkedeceğine inanılır(104) Buradaki inanca göre at bazı kara iyelere karşı koryucu vazifesi görür. Gürültü ise kötü ruhların kovulmasını, korkutulmasını sağlar.

102. *Süphi Saatçı, **Kerkük Çocuk Folkloru**, İstanmlul, 1984, s. 16.*
103. *İ. Uçar, **a.g.e.**, s. 52.*
104. *N. Çiftçi, **a.g.e.**, s. 78.*